

A PÉNZÜGYI TALPRAÁLLÍTÁS TÁRSADALMI NEHÉZSÉGEI AUSZTRIÁBAN.

Immár jó fele eltelt annak az időnek, amelyet a pénzügyek elismert szakorvosai, az Ausztria betegágyához meghívott szakértők, a gyógyulási folyamathoz szükségesnek tartottak. Már jó egy éve tart a gyógyító kúra, amelyet a Népszövetség kirendelt biztosa nagy körültekintéssel és következetes eréllyel vezet, illetőleg ellenőriz. És a változás, mely végbement, tényleg nagy. A betegvalutájú országok nemzetközi hőmérője, a zürichi piac kurzuslapja, ezen idő óta nem hoz meglepetéseket. Nincs többé szó lázrohamokról, hirtelen hőemelkedésekről, vagy csökkenésekről, mint azelőtt a halálos kimenetelűnek tartott betegség idején. Az osztrák korona pályája egyenes vonal, nem mutat hullámhegyet és völgyet. Értéke — bár távol az aranyétól — állandóbb, megbízhatóbb, üzleti számításra alkalmasabb lett, mint nem egy, az ezelőtt irigyelt nyugati államok valutái közül. Míg a svájci frank ez év folyamán a legnemesebb pénznemhez, a dollárhoz viszonyítva, nem csekély változásoknak volt alávetve, az osztrák korona a newyorki tőzsdén az egész idő óta változatlan. Ausztria ezüstpénz verésére hozhatott törvényt abban az évben, amelyben a szomszéd nép, a gazdaságilag összehasonlíthatatlanul erősebb német birodalom valutája el nem képzelhető zuhanások után teljesen megsemmisült s mialatt a magyar korona értékének $\frac{1}{30}$ -ára süllyedt. Másfél évvel ezelőtt az osztrák gazdasági élet örvény szélen járt, állampénzügyek, velük az egész közgazdasági élet összeomlása fenyegetően közel volt, ami kiszámíthatatlan társadalmi következményekkel járt volna. Ma az állampénzügyek földrengésszerű lökésektől megrongált épületének tatarozása már csaknem a betetőzésig jutott. A gazdasági élet, ha meg is érzi a radikális gyógyító mód következményeit, szilárd alapokon nyugszik. A társadalmi mozgalmak azonban nem szűntek meg. A polgári pártokra támaszkodó osztrák kormánynak, mely a genfi egyezményt a népszövetséggel létesítette (1922 okt. 4.), törvénybeiktatta és a végrehajtásához szükséges

intézkedésekre a törvényes alapot megteremtette,¹ nem csekély gondot okoznak a meg-megisméltendő sztrájkok, illetőleg béremelési mozgalmak. Egyszer a fém munkások, a legnagyobb szakszervezet és munkaadók közti ellentét fenyegeti csaknem általános sztrájk kiterjesztésével és mérhetetlen károk okozásával a gazdasági életet, mely veszedelmet csak az utolsó pillanatban sikerül az önfeláldozással közvetítő kormányférfiaknak megakadályozni. Máskor az állami tisztviselők fizetésemelési mozgalma készül megbénítani az államgépezetet, felborítani az eddig elért eredményeket és kikapcsolja hosszabb időre a gazdasági élet oly fontos szerveit, mint a posta, távíró és telefon. Majd meg az aránylag legjobban fizetett banktisztviselők szervezete szünteti meg a munkát és béremelési mozgalmával heteken át nyugalomra kényszeríti a kapitalista gazdasági szervezet vezető műhelyeit.

Ezen mozgalmak rugóira, a genfi program megvalósításának társadalmi következményeire, azon nehézségekre akarok a következőkben rámutatni, melyek e program megvalósítóinak, az osztrák kormánynak és a polgári pártoknak minduntalan útjukba gördülnek. Ezen nehézségek elsimitásától, a népszövetségi programmal való kiegyeztetésétől függ az osztrák szanálás végleges sikere. Oly feladat, mely mint látni fogjuk, rendkívül körültekintést, energiát — és nem csekély mértékben hatalmat kíván. Az út második fele talán nehezebb az elsőnél, melyre Ausztria meglepéssel tekinthet vissza. A társadalom nagy változásának kell végbemennie, a közvéleménynek át kell alakulnia, a lakosság tudatában nagyobb tért kell elfoglalni az áldozatkészségnek, hogy a megkezdett munka befejezhető legyen. „A hátralevő teljesítmény — írja a népszövetség ellenőrző biztosa, visszatekintve az eddigi eredményekre — az osztrák lakosság mentalitásának egész fordulatát követeli, változást tételez fel abban a légkörben, melyben a helyreállítás műve halad, továbbá a visszatérést a takarékoság és beosztás fogalmaihoz, melyek a közönség gondolkozásába még nem hatoltak be teljesen.“ Az osztrák gyógyulási folyamatnak ezt a légkört akarom megvilágítani.

1. A népszövetségi kölcsön eddigi eredményei. A népszövetségi kölcsön felvételekor kötött nemzetközi szerződés az osztrák kormánynak pontosan előírta az utat, melyen haladnia kell a két évre szabott idő alatt, hogy az állami költségvetés teljes és tartós egyensúlyát elérje, melytől a valuta stabilizálása és a gazdasági élet fellendülése függ. Az állam-pénzügyi helyreállítás az egész gazdasági életnek az alapja, ez a genfi program alap gondolata. Az állam pénzügyi jóléte mellett semmiféle melléktekinetek nem érvényesülhetnek, bármennyire kívánatos a tegyék is azt szociális vagy egyéb

¹ Bundesgesetz v. 27. Nov. 1922 über die zur Aufrichtung der Staats u. Volkswirtschaft der Republik österreich zu treffenden Massnahmen (Wiederaufbaugesetz).

szempontok. A pénzügyi egyensúlyt helyre kell állítani elsősorban a kiadások csökkentésével, takarékoszággal. Ennek megvalósítására szigorúan el kell választani az állami üzemeket, vagyis az államnak, mint vállalkozónak, üzleteit (vasút, posta stb.) az állami közigazgatástól, hogy az előbbieket üzleti szellemben és ne bürokratikusán lehessen vezetni. A közigazgatást egyszerűsíteni kell, a minisztériumok számát legfeljebb nyolcra leszállítani, a bíraskodást egyszerűsíteni, az állami tisztviselők létszámát 1924 dec. 31.-ig megfelelő kulcs szerint lényegesen lepassztani. Az állam többé nem fizetheti alkalmazottainak állampolgári terheit (adók, nyugdíj és jövedelmi illetékek stb.). Mint jó gazda, szigorúan számba veszi alkalmazottainak nyújtott mellékes és természetben járó jövedelmeket, melyekért a piaci áraknak megfelelő ellenszolgáltatás jár. A másik oldalon meg van állapítva az a minimum, melyet az állam különféle bevételi ágainak, mint a vám, kiviteli illeték, dohány- és sógyedárúság, a fogyasztási adók, az egyenes- és a forgalmiadó, valamint az illetékek emelésével el kell érni.

Nincs itt helye annak, hogy lépésről-lépésre kísérem az osztrák állami pénzügyek javulását, mely a hónapról-hónapra kiadott jelentésekből szembeszökő, csak rövid képben akarom összefoglalni az állami bevételek fokozatos emelkedését és összehasonlítani az 1922 és 1923. évet. A közjövödelmek ezek szerint — az állami üzemek nélkül — következőkép alakultak az alább felsorolt hónapokban:

	1922	január	április	július	október	december
Millió papírkoronában		10.441	24.943	35.738	128.632	196.609
Ezer aranykoronában		6.824	16.123	5.676	8.648	13.736
1923-ban: millió papírkoronában	196.329	529.945	543.906	786.446	714.793	
Ezer aranykoronában	13.634	36.802	37.771	54.614	49.638	

Hogy az állami pénzügyek fejlődése mennyiben felel meg a Genfben megállapított kereteknek, a következő táblázatból tűnik ki:

Az állami kiadások 1924 július —október havában.

A kiadás fajtái	A népszövetségi előirányzat a 4 hóra	A tényleges kiadás a 4 hóban
	milliárd papírkoronákban	
1. Államadósságok	230.400	274.446·2
2. Nyugdíjak... ..	263.040	306.597·9
3. Honvédelem	206.880	207.668·0
4. Szociális kiadások	166.080	184.397·8
5. Egyéb közigazgatás	1,128.000	839.869·5
6. Az autonóm közigazg. szervekre	159.840	178.152·6
7. Kölcsön utóbbi célra	—	1.751·5
8. A vasutak deficitje... ..	345.000	298.494·8
9. A többi üzemek deficitje	72.000	152.815·5
Összkiadás :	2.571.840	2,444.193

Az állami bevételek 1924 július—október havában.

A bevétel fajai	Milliárd papirkoronákban	
	A népszövetségi előirányzat a 4 hóra	A tényleges bevétel
1. Vámok... ..	408.000	365.222·5
2. Behozatali és kiviteli illetékek ...	33.840	24.957·9
3. Fogyasztási adók	77.841·6	225.859·8
4. Egyenes adók	213.120	513.369·7
5. Vasúti forgalmi adó... ..	32.640	12.557
6. Illetékek	355.200	814.669·2
7. Egyéb közigazgatási bevételek ...	131.520	157.627·0
8. Dohányjövődék (netto)... ..	398.880	365.648·8
9. Sóegyedárúság	23.040	31.005·8
10. Aktív tüzemek	45.600	33.491·5
Összbevétel:	1,811.553·6	2,061.713·8
Összkiadás:	2.571.840	2,444.193
Hiány:	760.286·4	382.480·0

Ezen a népszövetségi megbízott 12. havi jelentéséből vett kimutatásból¹ látható, hogy az államháztartás tényleges hiánya lényegesen a népszövetség által megállapított hiányon alul maradt és hogy ez a kedvező eredmény nem annyira a kiadások csökkenéséből, mint a bevételek nem remélt emelkedéséből állott elő.

Sokkal kevésbé kedvező az a kép, melyet a népszövetségi megbízott az 1924. évi költségvetésről állít elének. Ez az államháztartás hiányát 836.7 milliárdra irányozza elő, holott a genfi megállapodás szerint a hiánynak csak 1467 milliárdnak szabad lenni. A költségvetési törvény ezen egyszerűen úgy segít, hogy kimondja egyik pontjában, hogy az előbb említett hiányt az utóbbi összegre kell leszállítani, amely célt különböző, ezután megfontolandó intézkedésekkel kell elérni. Ehhez járul még 614 milliárd, melyet az állam a közalkalmazottak 1923 decemberben elért és a költségvetésben elő nem irányzott fizetésjavítására kénytelen fordítani. Vagyis kerek összegben 1300 milliárddal rosszabb a költségvetés, mint azt a népszövetségi előirányzat megengedné.

A népszövetségi megbízott a nála megszokott nyíltsággal és eréllyel meghúzza a vészharangot, amire annyival is inkább feljogosítottnak érzi magát, mert az állami kiadások nézete szerint a közalkalmazottaknak tett ígéretet folytán előreláthatólag tovább fognak emelkedni, a nevezett összegben felül is. Szerinte erélyes cselekvésre van szükség, hogy a kiadások csökkenjenek. Hogyan akarja az osztrák kormány különben helyreállítani az egyensúlyt az államháztartásban? Hiszen a költségvetés a bevételi oldalon már elérte az 1925-re megállapított határokat, melyek azonban már nem egyensúlyt, hanem fölösleget jelentettek volna. Az adókat tovább emelni nem lehet, mert a lakosság megterhelése ma már nagyobb, mint az utolsó békeévben, 1913-ban volt. Számítása szerint egy osztrák lakosra

¹ A jelentéseket a „Verband den Banken und Banquiers“ adja ki.

esik a költségvetésben tervbevetett megterhelés szerint az állami bevételekből (vámok, illetékek, egyenes-, fogyasztási és forgalmi adók 60.67 aranykorona (1. a. k. ==14.400 papírk.), míg 1913-ban tényleg 45.06 korona állami bevétel nyomta az osztrák adózó vállát, vagyis 15.61 K-val kevesebb. Igaz ugyan, hogy minden országban emelkedett az adózók terhe, mivel a háború okozta áremelkedés világszerte jelentékenyen leszállította az arany értékét az áruval szemben. Nem ismertethetem e helyütt azt a polémiát, melyet az osztrák pénzügyminiszter ezen állítások helyreigazítására folytatott. Csak annyit ragadok ki belőle, hogy utóbbi szerint — mivel az 1913. évi adómegterhelés kiszámításánál nem szabad, miként azt a népszövetségi megbízott tette, az egész akkori, hanem csak a mai területnek megfelelő osztrák tartományok nagyobb adózó képességű lakosságát figyelembe venni — a háború előtti adóteher 75.19 aranykorona volt, míg ma 45 aranykorona fejenkint. Vagyis 60%-kal kevesebb. A mai gazdasági viszonyok mellett ez is nyomasztó ugyan, de elviselhető. (Neue Freue Presse 1924 febr. 24.).

A népszövetségi megbízott szemére veti ezzel kapcsolatban az osztrák kormánynak, hogy az eddig végrehajtott reformok nem jártak a jogosan remélt megtakarítással és mint legjellemzőbb példát, a szövetségi kancelláriának (a miniszterelnökségnek) a külügy-, belügy- és igazságügyminisztériummal (!) való egyesítését hozza fel. Ez az egyesítés, melyet pusztán politikai szempontok diktáltak, mivel egyéb tervezett összevonásokat pártpolitikai tekintetektől végrehajtani nem lehetett, összevonni pedig a népszövetségi program szerint okvetlenül kellett, úgyszólván semmiféle megtakarítással a személyzetben nem járt. A minisztériumok ugyanis csak a tőlük függő hivatalokban csökkentik a tisztviselők létszámát, a központi tisztviselőkarhoz pedig, hiszen az intézkedőkről magukról van szó, alig nyúlnak. Az igazi közigazgatási reformnak még semmi nyoma sincs s ezt követeli erőlyesen az osztrák államháztartás legfőbb ellenőrzője. De rá is tapint ezen bajok okára, midőn kijelenti, hogy Ausztriának, ha nem akar politikai konfliktusba keveredni a genfi szerződést aláíró hatalmakkal, a megtakarításokat és a gyökeres reformokat végre kell hajtania. Az új parlament — 1922 októberben választották — szerte majdnem semmit sem tett a reformok érdekében. „Kérdezni lehetne — írja —, vajjon követték-e teljesen a genfi jegyzőkönyvek azon megállapítását, mely minden a helyreállítás idejében kormányon levő kabinetnek tejhatalmat kíván, hogy semmiféle obstrukció a helyreállítás munkáját meg ne akaszthassa.“ A külföldi kölcsönadók megbízottja itt a szociáldemokrácia szerepére mutat rá. A kormány intézkedéseinek gyorsaságát és korlátlanágát a 26 tagú rendkívüli kabinettanács, melyet a genfi szerződés becikkelyezésekor alkottak, egyáltalán nem mozdítja elő. összetétele ugyanaz, mint a parlamenté. A szociáldemokrata-párt épenúgy felhasználhatja a kormány ellen, mint a törvényhozás rendes szervét. Igénybevételénél

ugyanolyan hosszadalmas, kimerítő tárgyalásokra, engedmények tételére van kényszerítve a polgári kormány, mint a parlamentben.

Mielőtt a szociáldemokrata-pártnak a genfi programmal szemben elfoglalt állására térnök át, hivatalos statisztikai adatokból ismerjük meg a népszövetségi kölcsön első évének gazdasági eredményeit. Hogy ezek annál szembetűnőbbek legyenek, hasonlítsuk össze az 1922 és az 1923. év adatait, rövidség kedvéért csak 5—5 hónapot ragadva ki.¹

1922	január	április	július	október	december
Az életszükségletek indexe (1914 jún. = 1.)	662	870	1.866	10.332	9.375
1 aranykorona hány papírkor.?	1.530	1.547	6.296	14.874	14.313
Az osztrák kor. zürichi kurzusa	0.09	0.0693	0.0227	0.0082	0.0076
A bankjegyforgalom milliárd papírkoronában	227.016	346.698	786.226	2.970.917	4.080.177
A takarékbetétek összege a 27 legnagyobb banknál és takarékpénztárnál milliárd papírkoronában	9.269	15.451	20.186	48.564	110.031
1000 aranykoronában	6.058	9.988	3.206	3.265	7.687
A bécsi szállodákban megszállt idegenek száma	27.619	28.207	51.138	32.268	22.301

A pénzürték esésével, az életszükségletek költségeinek emelkedésével és a bankjegyforgalom megnövekedésével a takarékbetétek értéke lényegesen leapadt s csak decemberben, mely már a korona-stabilizálás idejébe esik, kezd a takarékoság újraéledésével emelkedni.

1923-ban a dollár kurzusa csaknem teljesen változatlan. Egy aranykoronának az egész évben 14.400 papírkorona felelt meg. A drágulási folyamat nem szűnt meg, de már úgy a nagykereskedelmi, mint az életszükségletek indexének emelkedése szabályos mederben folyt.

1923	január	április	július	október	december
A nagykeresk. index (1914 első felévben = 1.)	16.986	18.758	17.893	17.597	18.181
Az életszükségletek indexe	9.454	10.897	10.903	11.207	11.249
Lakás nélkül az index	11.835	13.602	13.571	13.669	13.948
Bankjegyforgalom és azonnal esedékes tartozások (giro) milliárd papírkoronában	4.470.893	4.797.510	5.997.593	6.722.801	7.213.318
Aranyfedezet	1.195.191	1.426.066	2.833.643	3.236.453	3.608.634
Az aranyfedezet a bankjegyforgalomnak hány %-a	26.7	29.7	47.2	48.1	50.0
A korona zürichi kurzusa	0.0075	0.0077	0.0081	0.0079	0.008095
Takarékbetétek milliárd papírkoronában	110.031	224.568	338.183	463.937	550.033
Az árúbehozatal értéke 1000 aranykoronában	89.532	134.333	122.988	141.763	—
Az árú kivitel értéke 1000 aranykoronában	59.193	75.652	77.324	84.678	—
A bécsi szállókban az idegenek száma	24.661	28.587	35.737	41.623	38.470

¹ Ezek és a következő kimutatások a „Statistische Nachrichten“, az összes közgazdasági szervezetek támogatásával megjelenő folyóiratból valók.

A bankjegyforgalom tehát egy év alatt másfélszeresére emelkedett és 1923 dec. 31.-én 495. millió aranykoronát ért, a volt monarchia bankjegyforgalmának 22%-át. A korona értéke mégsem változott, mert mint a táblázatból kitűnik, az osztrák jegybank aranykészlete a bankjegyforgalom felét fedezi. Sőt az infláció az osztrák jegybank azon politikájának tudható be, hogy a korona árfolyama emelkedésének megakadályozására nagy mennyiségben vette át a koronáért felajánlott idegen valutákat. Ha ezt új bankjegykibocsátás árán nem tette volna, úgy a korona magasabb árfolyamot ért volna el, ami az osztrák pénzügyi körök nagyrészének véleménye szerint válságba sodorta volna az ipari termelést és megszüntette volna a kivitelt.

Nem kevésbé feltűnő a külkereskedelmi mérleg nagyarányú rosszabbodása. A passivum 1923 utolsó évnegyedében az előző kétszeresére nőtt és az előző évnegyedek 144, 131 és 152 millió aranykoronájával szemben 297 millióra, az egész évben tehát 724 millióra rúgott. Mi ennek az oka? Azt hihetnők, hogy a gazdasági viszonyok megjavulásával az osztrák ipari termelés több nyersanyagot hoz be a külföldről és ez rontja a kereskedelmi mérleget. A népszövetségi megbízott 12. jelentésében itt is rámutat a baj okára. Szerinte az élelmiszerek és a készárúk behozatalának növekedése sokkal jobban rontja a mérleget, mint a behozott nyersanyagok. Ausztria külföldi vásárlásainak megnövekedése inkább a belföldi fogyasztás túlságos emelkedését bizonyítja, mint a termelés újjáéledését, növekedését. Ha a túlságos fogyasztás tovább tart, veszélyt hozna a pénzügyi stabilitásra. Eddig a túlságos behozatalt rekompenzálta a láthatatlan kivitel, az idegen tőke beözlése és a külföldre vitt vagyonok visszavándorlása úgy, hogy a behozatal nagy emelkedése nem befolyásolhatta a devizapiacot. De ez nem ismétlődik meg évente. A belföldi fogyasztók vásárlóképessége nőtt s ennek megvolt az az előnye, hogy amikor a korona értékének állandósulása folytán az ipari termelés és a kivitel válságba jutott, mivel a külföldi piacokon az osztrák ipar nem volt többé versenyképes, az ipart legalább részben a belföldi piac kárpótolta. Az osztrák iparnak feltétlenül fontosabb a külföldi piac. Szegezzünk le ebből annyit, hogy a fogyasztás Ausztriában a pénzügyi helyreállítás első évében lényegesen emelkedett.

Az ipari termelés válságát különösen a genfi program megvalósításának első idejében tanulságosan mutatja a munkanélküliek statisztikája. E szerint volt Ausztriában:

1922 okt.	58.018	1923 ápr.	132 144	1923 szept.	78.801
„ dec.	117 891	„ máj.	107.965	„ okt.	75.810
1923 jan.	161.227	„ jún.	92.788	„ nov.	77 852
„ febr.	167 417	„ júl.	87.155	„ dec.	95 069
„ márc.	152.828	„ aug.	83.891	1924 jan.	119.309

segélyben részesülő teljesen munkanélküli. A legrosszabbak voltak

tehát a viszonyok akkor, mikor a korona árfolyama megállapodott és Ausztria a fennálló munkabérek mellett nem volt többé versenyképes. A szakszervezetek központi bizottságának kimutatása szerint 1922 december havában 620.573 szervezett bécsi munkás közül csak 275.733 (44.53%) dolgozott teljes, 206.257 (33.24%) megrövidített munkaidőben és 138.583 (72.33%) volt munka nélkül. Különösen nagy volt a válság a fém- és érciparban, mert Németország, melynek valutája ekkor kezdett ugrásszerűen romlani, sokkal olcsóbban dolgozhatott. Azonban éppen a testvérnép nemzeti szerencsétlensége, a Ruhrvidék megszállása és a német termelés beállott nagy válsága jött az osztrák ipar segítségére. A „Ruhrkonjunktura“ járult legnagyobb mértékben az ipari munkátlanok számának csökkentéséhez, a nyár folyamán pedig azok a nagyarányú építkezési munkák, melyekre Bécs városának szociáldemokrata vezetősége annyira büszke. Minthogy a német gazdasági élet kezd felocsúdni a válságból és a termelés intenzívebbé tételére megszüntette a 8 órás munkanapot, az osztrák ipar megint nagy nehézségekkel kezd küzdeni, melyeken a munkaadók bérleszállítással és a 8 órás munkanap meghosszabbításával akarják magukat átvágni. A helyzet ma körülbelül ugyanolyan, amint egy évvel ezelőtt volt. A munkaadók szerint az állam pénzügyi helyzetének javítása érdekében és a szociálpolitikai törvényekkel rájuk rótt terheket ők csak úgy bírják tovább viselni, ha a termelést a munkások terhére olcsóbbá tehetik. A munkások és alkalmazottak viszont, kiknek érdekeit a hatalmas szociáldemokrata szervezet képviseli, azt az álláspontot foglalják el, hogy a „szanálás“ az életet megdrágította és a munkabérek felemelésére van szükség. A 8 órás munkanapot pedig — már politikai presztízs-ből is — megtámadhatatlan vívmánynak jelentettek ki.

2. A szociáldemokrata-párt és a népszövetségi kölcsön. A Marxista-szervezet semmit sem veszített erejéből. A tagok száma 1922-ben csak 29.828-cal, mindössze 3%-kal csökkent és következő-kép alakult:

	Férfiak	Nők	Osszesen	%
	817.237	232.712	1 049 949	100
Ebből 1. Munkás	540.691	182.894	723.585	68 91
2. Alkalmazott	276.546	49 818	326.364	31 09
a) Magánalkalmazott	107.061	369.71	144.032	13.72
b) Közalkalmazott	169.485	12 847	182 332	17 37

A szakszervezetek budgetjéből csak néhány adatot akarok felhozni a pénzérték állandósulása idejéből. Pártadóként fizetett 1923 júliusban:

Nyomdász	heti 14.000 K-t	Heimarbeiterin	heti 1.000 K-t
Szűcs	„ 4 000 „	Keresk. alkalmazott	havi 7.000 „
Gépész	„ 3.000 „	Vasutas, postás	„ 6 000 „
Fém munkás	„ 1.000 „	Banktisztviselő fizetése	2% át

Hogy ekkora táborra támaszkodó politikai párt hogyan gondolkodik a genfi megállapodásokról és az azokon felépülő szanálási

politikáról, nem lehet közömbös ezen akció sikerére vonatkozólag. Az osztrák szociáldemokrata-párt mindaddig, amíg a kormányban részt vett, komoly kísérletet az államháztartás rendezésére nem tett. A bankjegyinfláció és a pénzügyi csökkenése az iparnak konjunktúráját teremtett, mely alatt a párt csak arra ügyelt, hogy táborának, a munkásoknak és alkalmazottaknak érdekei a korona süllyedésének megfelelő béremeléssel meg legyenek védve. Ezt a politikát folytatták tovább ellenzéki szereplésük idejében is, amivel a bankjegyzőnő növekedéséhez ugyan nem csekély részben járultak, de a munkások és alkalmazottak „életstandardját“ miként még látni fogjuk, sikerült fenntartaniuk. Hogy az infláció a végtelenségig nem tarthat, azt maguk is belátták, de pozitív programjuk, mely komolyan vehető és az európai gazdasági élet kapitalista szervezete mellett keresztülvihető is lett volna, a kritikus pillanatban nem volt. A polgári pártok munkájának érdeme, hogy a külföldi tőke segítségével állandósítván a korona értékét, a nagy tömegek életnivóját megszilárdították és nem engedték az elért eredményeket megsemmisíteni.

Az a körülmény, hogy ez komolyan csak a külföldi tőke segítségével sikerülhetett, ami a belföldi tőke megerősödését is jelentette, továbbá az ipari konjunktúra előrelátható megszűnése és annak nyomában járó munkanélküliség előre megszabták a marxista ideológiát követő szociáldemokrata-párt és nagy táborának állásfoglalását az államháztartás rendezésére irányuló akcióval szemben. Szemére vetik a polgári kormánynak, hogy az egész talpraállítás csak adókkal és olyan finánciális megterhelések segítségével történik, melyek részben közvetlenül, részben pedig a termelés megdrágításával közvetve a nagy tömegeket terhelik. Az állam és politikájának hatása alatt a vállalkozók termelési politikát folytatnak és mindinkább elfordulnak a szociális politikától. Az állam csak pénzügyi politikát folytat, nem törődve a gazdasági élet válságával.¹

A szakszervezetek 1923 júniusban tartott országos kongresszusa a gazdasági helyzetről hozott határozatában megállapította, hogy a termelés csökkenése, a fogyasztás korlátozása és a nép elszegényedése egyre jobban halad és bizonyítja, hogy az állítólagos talpraállítás nem egyéb, mint „a polgári közvélemény veszedelmes önámítása és a dolgozó osztályok megkísérelt félrevezetése“. A valuta válságát a termelés válsága váltotta fel. A kísérlet költségeit a dolgozók fizetik meg megrövidített munkaidővel, munkanélküliséggel, drágasággal és nyomorral, mely a háború utolsó éveinek nyomorától nem áll messze.

Szerintük az államháztartás válságának átmeneti enyhülését a közgazdaság még élesebb válsága árán vásárolták meg. Az állam úgy könnyít magán, hogy az egyesek háztartására elő nem terem-

¹A szociáldemokrata-párt felfogása, hivatalos közlönye az „Arbeit und Wirtschaft“ és az „Arbeiterzeitung“ cikkeiből derül ki.

hető terheket ró, tízezreket dob az utcára olyan időben, mikor a gazdasági élet csaknem megbénult és új munkaerőket felvenni nem tud. Oly pillanatban, mikor az államnak kötelessége volna a gazdaságot megbízásaival új életre kelteni, megszüntette a közmunkákat. Akkor, amikor a válság a szociális gondoskodást az emberiség leg-
elemibb kötelességévé tenné, a szociális politikáról lemond s ezt nyíltan kijelenti.

A szociáldemokrata-párt tehát beruházásokat, közmunkákat kíván az államtól akkor, mikor az államháztartás napi szükségleteit is csak a kölcsön igénybevételel lehet fedezni. Hogy akadt volna-e külföldi tőkés, aki ilyen célra odaadja pénzét, azt a kérdést nem veti föl. Mint követendő példát a szociáldemokrata vezetés alatt álló Bécs városát állítja az állam elé, mint amelynek negyedfélév alatt sikerült lépésről-lépésre ugrások nélkül a pénzügyi egyensúlyt helyreállítani és így oly helyzetbe jutni, hogy most szükség idejében nagyszabású közmunkákat képes végeztetni. Nem akarok e helyen rámutatni azon eszközökre, melyekkel Bécs városa háztartását tényleg rendbehozta, csak emlékeztetni arra, hogy miként azt a polgári pártok képviselői már gyakran felhozták a szociáldemokraták dicsekvéseivel szemben, ez a városi vezetőségnek nem sikerülhetett volna, ha a korona értéke nem állandósult volna a népszövetségi kölcsön következtében.

A szociáldemokraták felfogása szerint az újjáépítés Genfben megállapított terve a gazdasági életet az eddiginél is nagyobb mértékben szolgáltatja ki a pénztőke befolyásának, mely hallatlan magas kamatokkal, nehéz hitelezési feltételekkel kiuzsorázza az egész gazdasági életet, roppant megnehezíti az ipari termelést. A kiáltó ellentétet, egyes tőkekrözusok gazdagodása és a tömegek egyre növekvő nyomora közt még élesebbé teszi. A genfi akció révén megerősödött tőke célja a munkás-ságot idegen segítséggel a forradalom után szerzett jogaitól megfosztani. Ez a felfogás megadja a munkások pártjának politikai irányait: szigorúan kell ragaszkodnia az eddig elért vívmányokhoz (8 órai munkanap, szociálpolitikai törvények). Céltudatos és energikus pénzügyi politikát kell követelni, mely a pénztőkének szoros korlátokat szab. Befelé iparpártoló politikát, kifelé pedig szabad kereskedelmi és vámpolitikát kell folytatni s a kivitelt tudatosan előmozdítani.

Ebből a túlnyomórészben a marxista teórián alapuló felfogásból következik a szociáldemokrata pártnak másfél éve folytatott praktikus politikája, mely a nemzetgyűlésben folyton ólomsúllyal nehezedik a genfi program megvalósítását célzó törvényhozási intézkedésekre. A polgári pártokat arra kényszeríti ez a politika, hogy vizet öntsenek a borukba és előmozdítja azokat a társadalmi mozgalmakat, túlnyomóan sztrájkok formájában, amelyek ugyancsak beleakaszkoznak a pénzügyi- és közgazdasági talpraállítás nehezen gördülő szekerének kerekeibe. Különösen három kérdés az, mely a legnagyobb nehézségeket okozza: a munkabérek, a köztisztviselők és a házbérek kérdése.

Azt, hogy a szociáldemokrata politika Ausztriában nagy töme-

gek felfogásának felel meg, bizonyítják az 1923 október 21.-én lefolyt nemzetgyűlési választások, melyek ezen kérdések, főleg az utóbbi jegyében álltak és mint a népakaratnak, a legdemokratikusabb választórendszeren alapuló megnyilatkozásai hű tükrét mutatják az osztrák közvélemény politikai meggyőződéseinek.

A választás, mely elé a polgári pártok nagy reményekkel néztek, mert joggal gondolhatták, hogy a szanalási politika a szociáldemokrata ellenzék híveinek számát lényegesen csökkentette, alig hozott valami változást a nemzetgyűlés összetételében.

Csak a praktikus program és jó a vezetők nélküli nagynémet párt, mely szintén résztvesz a keresztényszocialista kormányban, vesztette el tagjainak csaknem felét. Az erők megoszlását mutatja a következő összeállítás a népszövetségi megbízott 11. jelentése alapján. Megjegyzem, hogy a nemzetgyűlés tagjainak számát a szanalási akcióval kapcsolatban 183-ról 165-re szállították le.

Az 1920. nemzetgyűlés	Ker. szoc.	Nagynémet	Német paraszti párt	Polgári demokrata	Szoc. dem.
183 tagja közül	85	21	7	1	69
Százalékban	46·4%	11·5%	3·8%	0·6%	37·7%
Ha akkor is 165 tag lett volna, kellett volna lenni hasonló arányszám mellett	77	19	6	1	62
Az új nemzetgyűlésben van	83	10	4	0	68
Százalékban	50·3%	6·1%	2·4%	—	41·2%

A bécsi községtanácsban a 60% szoc. demokrata többség 65%-ra emelkedett az ugyanakkor megtartott választáson. Hogy ilyen, megerősödött ellenzék, milyen kellemetlen ellenfél, azt a Seipel-kormány. nap-nap mellett megújuló nehézségei bizonyítják.

3. A munkások és a köztisztviselők helyzete. A házbérkérdés. Nem tárgyalhatom részleteiben azt a harcot, melyet a szociáldemokrata párt a béremelési mozgalmakkal csaknem állandóan folytat, hanem csak ezen harcok eredményére akarok rámutatni. Ezzel egyszersmind megkapjuk a cáfolatot a szociáldemokraták azon állítására, hogy az államháztartás rendbehozása, a gazdasági élet normális menetének biztosítása a tömegek rovására történik és annak nyomorát fokozza.

Mikor 1922. novemberében az életfentartás drágulását mutató indexszám süllyedni kezdett, a munkabérek nagy részét szintén le szállították és egy-két hónapig azt lehetett hinni, hogy úgy a munkabérek, mint az árak fokozatos csökkenése megindult. A fém munkások bérszerződésükben 12·5% béreszállításba beleegyeztek. A gyár- ipari alkalmazottak (Industriengestellten) béreit is 5%-kal csökkentették. Mindez azonban csak ideiglenes volt. A beállott konjunktúra a Ruhrvidék megszállása után a munkaadók helyzetét a munkások bérköveteléseivel szemben megkönnyítette. A következő táblázat

(1. Neue Frei Presse 1924 február 6.) hivatalos adatok, a bécsi munkáskamara közlései alapján mutatja ki a heti munkabérek az egyes szakcsoportokban:

	1923 január	Július	December
	k o r o n a		
Kőműves	359.040	433.440	430.560
Szabász	410.550	500.980	617.510
Vegy. ipar (tanult munkás)	249.216	285.120	312.000
Úvegfüvő	160.944	198.528	223.209
Asztalos	303.360	340.116	417.408
Nyomdász	297.948	354.766	383.467
Bőröndös	357.000	398.791	446.670
Szörfő, szállítási munkás	309.925	355.165	368.958
Pék	320.000	372.229	438.700
Vaszertergályos	334.560	407.040	432.000
Tanulatlan segédmunkás	196.832	243.684	283.200
Fonó munkás	208.000	250.000	275.000
Egy bécsi munkás átlagos heti bére	318.779	374.498	423.515
Átlagos bér egy órára	6.641	7.812	8.823
Aranyfillérekben (1 a. K 14 000 = p. K)	46	54	61

Egy év alatt tehát 33% az emelkedés, holott az index emelkedése csak 19%. Tekintetbe véve azt, hogy az emelkedés a különböző szakmákban nem egyenlő arányú, belátható, hogy a béremelkedés nem az életszükségleti kiadások emelkedésére, a növekvő drágaságra, hanem a bérharcok kisebb-nagyobb sikereire vezethető vissza.

Békében a bécsi munkás hetenkint átlag 25—30 koronát keresett, aminek a mai kereset körülbelül megfelel. Az órabér azonban ma nagyobb a háborúelőttinél, mert azelőtt a munkás 54—60 órai munkáért kapott ugyanannyi bért, mint ma 48 óráért. Igaz ugyan, hogy az aranykorona is veszített vásárló értékéből, mert az aranyvalutájú államokban is kb. 40%-kal drágább lett az árú a pénzzel szemben, viszont azonban, míg a munkás a háború előtt bérének 20 %-át fizette lakásáért, ma alig 1%-ot. A bécsi munkabérek tehát a „szanálás“ első évében nemcsak nem süllyedtek, hanem oly színvonalat értek el, mely körülbelül annyival van az aranyparitás felett, amennyivel kevesebbet fizet ma a munkás lakásáért, vagyis a bécsi munkabérek csaknem teljesen elérték mindazt, ami elérhető a világparitás alapján. Hogy ez olyan bérharcokkal járt, melyek a pénzügyi talpraállítás nyugodt menetét nem csekély mértékben veszélyeztették, azt könnyen megérthetjük.

* * *

Ha már az állami hatalom munkások és munkaadók küzdelmében minduntalan közvetíteni kénytelen, még nagyobb gondot okoznak neki saját alkalmazottai és folyton meg-megújuló mozgalmak.

Az alpesi tartományok német részeire összeszorított Ausztria állami életének kezdettől fogva nagy nehézségeket okozott alkalmazottainak túlnagy száma. A központi hivatalok, melyek nagy birodalom közigazgatását voltak hivatva ellátni, mind megmaradtak és az alkalmá-

zottaikról való gondoskodás alkalmá az új kis ország vállaira nehezedett. Még 1923 júniusában is, mikor a létszámcökkentés már javában folyt, 330.000 közalkalmazottja volt Ausztriának a tartományi és a városi közigazgatást is beleértve; vagyis minden huszadik ember állami gondoskodásból élt. A forradalom utáni viszonyok a közalkalmazottak keretén belül is nagyobb változásokat idéztek elő. Az alsóbb és magasabb kategóriák fizetése közt ma sokkal kevesebb az aránylagos különbség, mint a háború előtt volt és ezen a szanálás ideje alatt sem lehetett mindeddig észrevehetően változtatni, mert épen az alacsonyabb rangú alkalmazottak, mint pl. a közüzemek (vasút, posta, távíró) altisztjei és munkásai a szociáldemokrata szervezetekbe tömörülve megakadályozták a józan kiegyenlítést. Míg a legalsó fokokon a mai illetmények a háborúelőtti fizetés 85—100%-át érik el, addig a középső fokokon (középiszkolai képzettség) 50%-ra sem emelkedik a fizetés és a legmagasabbakon 40%-on is jóval alul marad. Hiába iparkodott a kormány előbb júniusban, majd novemberben a fizetésrendezési mozgalmakkal kapcsolatban ezen a visszasságon segíteni, a sztrájkok arra kényszerítették, hogy az összes kategóriákban csaknem egyformán emelje fel az illetményeket, mivel anyagi eszközök nem állnak rendelkezésre, hogy az alsó kategóriák igényeinek kielégítése után a felsőknek az általános emelésen túlmenő fizetésjavításokat is adjanak.

A kormány a tisztviselőkérdésben két ellentétes nyomás alatt áll. A népszövetségi megbízott csak abban az esetben hajlandó a költségvetésbe nagyobb összegeket a fizetések emelésére felvételni, ha ez megtakarítás révén érhető el, a kölcsön erre a célra persze nem használható fel. A közigazgatási reform pedig, melynek a közigazgatásra fordított kiadások apadását kell hoznia, máról-holnapra meg nem csinálható és egyre késik. A létszámcökkentés hatása sem érezhető a költségvetésben, mert amily mértékben fogynak a kiadások a fizetések rovatában, épúgy nőnek a nyugdíjak. De még nem is sikerült eddig a genfi programmban megállapított arányt betartani. 1923 december 1.-én 53.297 volt az egész létszámcökkentés, holott már július 1.-én 50.000-nek és 1924 január 1.-én 75.000-nek kellett volna lenni. Csak hosszú idő múlva fokozatosan fog a létszámcsökkentés jó hatása mutatkozni. Másrészről azonban a tisztviselők meg-megújuló mozgalmi is szorítják a kormányt, melyek érhetően a fizetések minél nagyobb valorizációjára törekcszenek.

* * *

A házbérek kérdésében a polgári kormány minden ígérete és iparkodása ellenére sem tud a szociáldemokrata felfogás ellen eredményeket elérni és a házbirtok szocializálását, mert a házbérbtörvény tulajdonképpen ezzel egyértelmű, változtatás nélkül kénytelen fenntartani. A szociáldemokrata felfogás szerint a bérlőket védő törvény a pénz elértéktelenedése folytán eszköz lett arra, hogy a házbirtokból

se lehessen járadékot élvezni épúgy, mint az államnak adott kölcsönből sem. A háziúrnak, miként az állam hitelezőjének is, csak *papírkoronában* szabad vagyona járadékát kívánni a háború előtt élvezett kamatozásnak megfelelően.

Miért nem lehet ezen a kapitalista gazdasági szervezetbe egyáltalában be nem illő hallatlan visszaélésen változtatni, illetőleg miért nincs a polgári pártoknak hatalmuk erre? Ausztria csak úgy élhet, ha a főleg élelmicikkekből álló behozatalát iparcikkek kivitelével egyensúlyozhatja, ha a külföldi iparral tud konkurrálni. Láttuk, hogy a munkabérek a békeparitást elérték, a házbérek valorizációjának kétféle következménye lehetne. Ha egy munkásnak havi 30 korona háborúelőtti házbérnek megfelelően 400—450.000 papírkoronát kellene fizetni, vagy ennyivel kellene a munkabéreket emelni, ami az ipar versenyképességét megszüntetné, vagy pedig a munkások életnívóját kellene 20—30%-kal leszállítani. Elveszne, miként a szociáldemokrata párt egyik vezető tagja kifejti, „a legnagyobb vívmány, melyet a munkáság a háború után elért, a lakásviszonyok javulása“. Ez ugyanis a lakáshiány egyik legfőbb oka: a lakásokat kevésbé használják ma ki, mint azelőtt. Míg 1910-ben egy lakásra 4.23 lakó esett, 1920-ban 3.61, 1923-ban pedig 3.49. A polgári kormánynak annyival kevésbé van hatalma e kérdésben a szociáldemokratákkal ellentétes politikát követni, mert a lakbérek valorizációja a közalkalmazottak illetményeinek megfelelő arányban való emelését kívánná meg, ami pedig megint a szanálási akciót veszélyeztetné.

A házbérek kérdés kétségtelenül a legnagyobb azon akadályok közül, melyek útjában állnak annak, hogy Ausztria gazdasági és társadalmi élete normális mederbe térjen.

1924 február.

Eckhart Ferenc.

JOG ÉS TÁRSADALOM.

(Első közlemény.)

1. A jog, mint norma.

Mi a jog? A *jogtudomány* nem tudja megmondani.¹ De a *jogásznak* valamiképp mégis csak tudnia kell. Az a kérdés már most, szemrehányáskép értessék-e az előbbi megállapítás a jogtudomány terhére — amint *Kant* ismeretes megjegyzését² némelyek valóban így fogják fel — vagy pedig a jogászt ösztönözze arra, hogy tudományának keretein túl keresse a tárgyára vonatkozó ismeret forrásait? Nos, kétségtelen, hogy a szemrehányás alaptalan volna, mert *a jogfogalom meghatározásának feladata meghaladja a jogtudomány illetékességét.*

A jogtudomány csak annyit mondhat a jogról, hogy az *norma*. Ha azután ehhez még alkalmilag azt fűzi hozzá, hogy *érvényes* norma, akkor valami fölöslegeset mondott, mert a norma fogalmának eleme az érvényesség vagy más oldalról nézve: *kötelezőség* (Sollen). *A norma oly ítélet, amely érvényes követelést fejez ki.* A feladat tehát az, hogy megállapítsuk miben áll, min alapul a jogi norma sajátos érvényessége, hogy mi ennek a sajátos érvényességnek a kritériuma.

Ez a feladat tehát mindenekelőtt *kritikai* természetű. Hogyha egy bizonyos konkrét követeléssel szemben azt kívánjuk megvizsgálni, hogy az kötelező-e, tehát norma-e, legelőször is azt a kérdést vetjük fel: ki az, aki követel? A válasz kétféle lehet. Az egyik esetben ez: „Te magad!“, a másik esetben ez: „valaki más“. E prelimináris kérdés eldöntése után az úgynevezett „jogkérdés“ eldöntése következik: mi a feltétele annak, hogy érvényes legyen egy követelés, amelyet 1. magam támasztok magammal szemben? 2. más támaszt velem szemben? A válasz az lesz, hogy az érvényesség az első esetben *értékes* akaratot, — a másik esetben *hatalmas* akaratot feltételez.

¹ Természetesen a „tárgyi jog“-ról van szó, amelynek az „alanyi jog“ csak analitikus járuléka és kétségtelenül jogtudományi probléma.

² „Noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem Begriffe vom Recht.“ Kritik der reinen Vernunft. (Kehrbach. S. 560)

A saját akaratom akkor kötelez, ha értékes, — a más akarata akkor, ha hatalmas: az első esetben a norma *autonóm*, a második esetben *heteronóm*. Az autonóm normák mibenlétét és tehát az értékes akarat feltételeit *értéktudomány*, — a heteronóm normák mivoltát és tehát a hatalmas akarat feltételeit *valóságtudomány* van hivatva tisztázni. („Hatalmas“ az, ami inkább hat, mint valami más, hatni pedig csak olyasvalami tud, ami létezik: hiszen „létezni“ annyi, mint „hatni“.³) Ennélfogva valamely követelés érvényességének eldöntése vagy értéktudományi, vagy valóságtudományi vizsgálatot tesz szükségessé: a vizsgálat eszköze az egyik esetben a *redukció* lesz,⁴ — a másik esetben az *indukció*.

A jogtudomány sem nem érték — sem nem valóságtudomány; sem nem axiológiai, sem nem ontológiai, hanem *fenomenológiai* jellegű és vizsgálódásának módszere sem nem redukció, sem nem indukció, hanem *dedukció*. A jogtudomány a szabályokat, amelyekből anyaga áll, azok tiszta *jelentése* szempontjából veszi elemzés alá és ily módon igyekszik rekonstruálni egy szabálynak vagy szabályok egy rendszerének az értelmét. Ennek az elemző rekonstrukciónak az alapja egy tiszta szerkezetrendszer: azoknak a formális fogalmaknak a rendszere, amelyek a norma fogalmából analitikusan fejthetők ki. E tiszta fogalmak tudománya a formális jogtudomány, amely csak annyiban különbözik egy általános formális normatantól, hogy a maga tiszta formáira a jogász terminológia esetleges műszavait alkalmazza. Ez a tudomány a normáknak jogászai nyelven írt fenomenológiája.

A tudományok *esszenciális* disztinkción alapuló e hármas tagozása helyett használatos egy *nominális* disztinkcióra támaszkodó kettős felosztás is. *Normatív* és *explikatív* tudományokról szokás ily értelemben beszélni, normatív tudománynak nevezve minden oly diszciplínát, amelynek anyaga normákból áll. Erre a felosztásra támaszkodva a jogelmélet egy újabb iskolája azután azt a dogmát vezeti le, — hogy a jogásznak szentségtörés terhe alatt tilos a valóságra vonatkozó kérdésekről tudomást vennie: hiszen — úgymond — a normatív beállítás soha sem vezet máshoz, mint normához és valamely norma érvényességének kritériuma mindig csak egy másik norma lehet.⁵ Mindazonáltal bizo-

³ V. ö. *szervő* dolgozatával „A marxizmus tudományos igényei“-ről. Atheneum. 1:24. 1—3. sz. 26. 1. A különbség a kettő között az, hogy a „létezés“ *kategória*; merov egynemű minőség — a „hatás“ pedig a megfelelő élmény szubjektívuma, amely fokozható „intenzív nagyság“. A „lét“ tehát a „hatás“ minimuma: kevésbé vagy inkább „létezni“ nem lehet, „hatni“ igen. (Az „intenzív nagyság“ fogalmát illetőleg v. ö. *Kant*, Kritik d. r. V., Kehrback, S. 162. ff)

⁴ A redukív módszerre nézve v. ö. *Paule*r, Bevezetés a filozófiába. 15 1.

⁵ V. ö. *Kelsen*, Hauptprobleme der Staatsrechtslehre: S. 7. „Die Frage nach dem Warum eines konkreten Sollens kann logisch immer wieder nur zu einem Sollen Führen, wie die Frage nach dem Warum eines Seins immer nur ein Sein zur Antwort erhält.“ A tétel első fele csak annyira igaz, mint a második. Bizonyítására *Kelsen* nem is szolgál egyébbel, mint azzal a

nyos, hogy a normatív jurisprudencia álláspontján sem lehet teljesen elzárkózni az elől a belátás elől, hogy a jogásznak mégis csak tudnia kell, mi a jog, ahhoz, hogy tudományával légüres terekbe ne kallódjék el. Nos — úgy látszik — az új elméletnek erre is van arkánuma! Hiszen — úgymond — azért normatív tudomány a jurisprudencia, hogy maga fejtse ki saját előfeltételeit is. A jog norma és tehát nem létezés, hanem érvényességet jelent, minélfogva nem is szükséges, de nem is lehet valaminő létezéssel határozni meg. A jogi norma meghatározása csakis formális elemzésre alapítható.⁶

Ez az utóbbi gondolatmenet ugyancsak egy nominális disztinkció-bőli eredő *quaternio terminorumra* támaszkodik, mert a *létezésnek* nem az érvényesség, hanem az *értékesség* a kategoriális ellentéte. Láttuk, hogy van norma, amelynek érvényessége értékességen és van olyan, amelynek érvényessége létezésen alapul: az érvényesség maga azonban nem abszolút határ, mert általában minden ítélet — és nemcsak a norma — fennállása érvényességet jelent, tekintet nélkül annak „rangsor“ára.⁷

A kérdés lényegileg azon fordul meg, hogy mit értünk a normatív tudomány fogalmán. Ha ugyanis minden ismeretrendszer, amelynek anyaga normákból áll, normatív tudománynak kívánunk nevezni, akkor különbséget kell tennünk *autonóm* és *heteronóm* normatív tudomány

megjegyzéssel, hogy ő nem monista (Vorwort, S. VI.), ami körülbelül annyit ér, mintha azt mondta volna, hogy nem vegetáriánus. — V. ö. még Das Problem der Souveranität usw. S. 95.: „Wenn überhaupt ein letzter Grund für irgendein Sollen angegeben wird, kann dies nur wieder ein Sollen sein.“

⁶ V. ö. *Kelsen*, Hauptprobleme S. 92. Újabban ugyan *Kelsen* is elismerni látszik, hogy a jognak ily normatív meghatározása nem lehetséges. V. ö. Das Problem der Souveranität, S. 13. f. és S. 96., ahol egyenesen azt a találó megjegyzést teszi, hogy a jurisztikus beállítás alapját jurisztikus alapon meghatározni oly kísérlet volna, mint felállni a saját vállunkra és Münchenhausen, báróra emlékeztetne, aki saját hajánál fogva húzta ki magát a mocsárból. Ámde rövidesen látni fogjuk, hogy ez a koncesszió nem végleges. Ki fog tűnni, hogy *Kelsen* igenis lehetségesnek tartja ezt a jogászi münchenhauseniadát.

⁷ *Kelsen* is beszél ugyan „explikatív ítélet“ érvényességéről, de ezzel szemben — úgy látszik — a normának sajátos érvényességét látja a kötelezőségben: „... ihre Geltung besteht in ihrem Sollen.“ (Hauptprobleme, S. 14.) Az egész komplikáció abból ered, hogy *Kelsen* elmulasztotta a „Sollen“ fogalmának az elemzését. Mert ebből kitéűnt volna, hogy ez a „Sollen“ — magyarul: „kötelezőség“ — nem más, mint a „Gelten“ szubjektívuma: az alanyra vonatkoztatott érvényesség. És ugyancsak Sollen-t, kötelezőséget jelent az explikatív ítélet, a természetörvény érvényessége is (v. ö. *Rickert*, Der Gegenstand der Erkenntnis. 4 A. S. 180. ff.), hiszen azt *Kelsen* is hangsúlyozza, hogy a természetörvény sem valami létezőt jelent, hanem „gondolati formulát“ (S. 13. f.), a „Sein“-nek tehát nem a „Sollen“ az ellentéte, hanem a „Wert“, az érték, amelyet *Kelsen* szerencsésen összezavar az *értékességgel*. (V. ö. Hauptprobleme, S. 66.) A Sollen-t pedig legfeljebb a Gelten-nel lehet szembeállítani és ha úgy tetszik, azt lehet mondani: a *tétel* — ami érvényes explikatív ítéletet jelent — kötelező, mert érvényes, a *norma* érvényes, mert kötelező.

között. A kettő között pedig épen az a különbség, hogy az előbbi — valaminő feltétlen érvényességű és ezért „autonóm“ normában kifejezett — értékre, az utóbbi pedig valaminő valóságra vezet vissza normái érvényét.⁸ Mármost kétségtelen ugyan, hogy mindkét esetben a norma formális elemzéséből kell kiindulni, hiszen az érvényesség maga egyetemes és tehát formális minőség, amely nem függhet a norma esetleges tartalmától. A normák érvényessége formális egyiséget jelent, ez pedig az indokolás azonosságát és láttuk, hogy az indokolás az egyik esetben a norma hordozójának értékességét, a másik esetben hatalmasságát tételezi fel.⁹

A normatív juriszprudencia tehát kitűzheti magának feladatul a jogi norma sajátos formájának rekonstrukcióját, de ennek a formának a sajátossága nem lesz egyéb, mint utalás a norma meg nem határozott, hanem csak megjelölt, megnevezett hordozójára, amelynek meghatározását egy más tudománynak kell átengedni. Arranéze azonban, hogy értéktudománynak vagy valóságtudománynak kell-e átengedni a döntést, nem a jogtudomány hivatott határozni, hanem — *a jogász*. Ez a választás persze már a múlté. Ismeretes, hogy az egyik irányban megkísérelt tájékozódás balul ütött ki, amidőn a jogászi konstrukció a történeti — mint ma mondjuk „pozitív“ — jogrendszerekkel a természetjogot vagy észjogot mint abszolút értékű és tehát feltétlenül érvényes „jogrend“-et állította szembe. Ma már nem vitás, hogy a jog érvényessége csakis pozitivitását jelentheti.¹⁰ Ámde az észjog a jogászi konstrukció szelleméből fakadt és amannak a kudarca sem változtathatta meg emezt. A jogászi konstrukció szelleme még ma is él egykét elszánt gondolkodóban, akik — bár elismerik, hogy a jurisztikus elemzésnek a pozitív jogból kell kiindulnia — mégis arra vállalkoznak, hogy a jogfogalom meghatározásának feladatát a jurisztikus fogalomalkotás síkjában, formális, „normatív“ konstrukció útján oldják meg,

⁸ A szokásos és alkalmas terminológia csak az autonóm tudományt nevezi normatívnak. (*Szerző* is ebben az értelemben beszélt „normatív“ tudományról „Felelősség és szükségszerűség“ c. dolgozatában. Társadalomtudomány. 1923. évf. 394. sk. 11.) Ebben az értelemben használják a szót azok is, akikre *Kelsen* hivatkozik (*Windelband, Simmel* stb.) így persze alaptalanul.

⁹ A *πρωτον ψευδος* *Kelsen*nél jellegzetes korshajást fejleszt, amidőn egy kalap alá vonja az állam, a lelkiismeret és az ész „parancsát“. Annak a látszatnak a leküzdésére, mintha a kötelezőség végső alapja minden esetben valami létező volna, *Kelsen* szükségesnek látja hangoztatni, hogy a lelkiismeretnek vagy az észnek a parancsa csak annyiban kötelező, amennyiben mint valami végső norma tartalma jelenik meg. Ugyanígy lenne *Kelsen* szerint az állam parancsával is. *Kelsen* eszerint nem lát — vagy nem akar látni — különbséget egyfelől az állam, másfelől a lelkiismeret vagy az ész „létezése“ között. Sajátságos anachronizmus, másfélszáz évvel a Kritik der reinen Vernunft megjelenése után! (V. ö. Das Problem der Souveranitat, S. 15.)

¹⁰ V. ö. *Bergbohm*, Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. (1892.) S. 49., ahol egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a jognak, mint „érvényes“-nek, vagy „pozitív“-nek jellemzése voltaképp *pleonazmus*.

mert nem tesznek különbséget a normák két gyökeresen, *toto coelo* különböző csoportja — értékességre alapított és hatalmaság által tételezett normák — között, amelyeknek egy kalap alá vétele pedig beláthatatlan zavarokra és megoldhatatlan problémák feltevésére visz.

2. A jog mint heteronóm-norma.

Láttuk, hogy a normák nem egyfélék: autonóm normákról beszélünk és heteronóm normákról, — oly normákról, amelyek magának a címzettnek követelését fejezik ki és oly normákról, amelyek másnak a követelését fejezik ki. *A jogszabály heteronóm-norma*: e tekintetben nincs nézeteltérés.¹¹ Más az, akitől a jogi parancs származik és más, akit kötelez; a kötelező pedig hatalmasabb a kötelezettel, ami más szóval annyit jelent, hogy a kötelező *tényleges hatalom*. A *tényleges hatalom*, vagyis voltaképp a hatalom (mert „nem-tényleges hatalom“ *contradictio in adiecto*) kérdése valóságtudományi vizsgálatot kíván: a jogi fenomenológia síkjában nem dönthető el az sem, hogy a hatalom lehetséges-e, sem az, hogy miképp lehetséges — a legkevésbé pedig az, hogy tapasztalatunk területén előfordul-e ilyesvalami és ha igen, hogy közelebről miben áll.

Ha már most közelebről szemügyre vesszük azokat a kísérleteket, amelyek a jognak formális meghatározására eddig tettek, azt fogjuk találni, hogy ez az el nem vitatható igazság bárminő kerülő utakon is, de mindenkor napvilágra jön. A „normatív“ theoretikusok mindenképp és mindig kénytelenek valamilyen formában koncendálni, hogy az, amiről ők beszélnek, *még* nem *jog*, hogy ahhoz még valami másnak kell hozzájárulnia.

Ezek a kísérletek két főcsoportra oszthatók: az egyik a norma *jellemét* tartja mérvadónak, a másik annak *jellegzetes tartalmát*. Ha szabad ezzel a paradox fordulattal élni: az egyik a „forma formáját“, a másik a „tartalom formáját“ elemzi. A két lehetőségnek az értékesítésére két nagyszabású kísérlet történt; a többi e kettő körül forog vagy egyáltalán nem is tartja fenn a lehető határokig a formális elemzés szempontját.

Az első főtípus nagy experimentuma a *Stammler-é*. *Stammler* szerint a jog „sérthetetlenül kötelező összekötő akarat“.¹² Ez a definíció a jogszabályt három irányban iparkodik elhatárolni: 1. az erkölcsi, 2. a konvencionális, 3. az önkényes normától.

Ad 1. a jogszabály mint „összekötő akarat“ az egyes akaratokat az együttes célok eszközéül fűzi egybe — ellentétben az erkölcsi

¹¹ Épen ezt állapította meg ama választás, amelyről az előző szakaszban szólottunk.

¹² „Das unverletzbar selbtherrlich verbindende Wollen.“ *Theorie der Rechtswissenschaft*. S. 109.

szabállyal, amely mint „elszigetelt akarat“ (getrenntes Wollen) az egyest magára hagyja;

ad 2. a jogszabály „kötelező“ (selbtherrlich) — ellentétben a konvencionális szabállyal, amely csak „felszólító“ (einladend) jellegű: a jog nem teszi függővé a maga érvényességi igényét a címzettek akaratától, a konvenció igen;

ad 3. a jogszabály „sérthetetlenül“ kötelez, azaz nemcsak azt kötelezi, akihez szól, hanem azt is, akitől származik: a jogi parancs egyúttal kötelező ígéret (!) arra is, hogy azt a parancsoló maga is meg fogja tartani.

Itt először is az tűnik szembe, hogy *Stammler* a normát *akaratnak* nevezi, holott a norma csak *utal* valaminő akaratra. Ez a különbség persze azon alapul, hogy *Stammler* az akaratot intellektualisztikusan fogja fel. Szerinte az akarat valamely megvalósítandónak gondolt cél képzete, „a tudat egy formális iránya“.¹³ De még ebben az esetben is a *Stammler-féle* „akarat“ csak a norma *tartalmát* jelentené, a követelést, amit a norma kifejez. (Ezt tanúsítja az is, hogy más esetekben viszont parancsnak — Gebot — nevezi a normát.) Ez tehát a legjobb esetben is szókép, *metonimia*, amely helyén lehet a költészetben, de elítélendő pongyolaság a filozófiában, ahol épen szabatos disztinkciókon múlik minden eredmény.

Ami *Stammler* erkölcsi normáját illeti, annak kimerítő bírálata minden bizonnyal túl messze vinne. Nekünk azonban elég, ha megállapítjuk, hogy *Stammler* ezzel a disztinkcióval a jogszabálynak nem valaminő elméleti, hanem egy gyakorlati határát tűzte le. *Stammler* „elszigetelt akarata“ pusztá kívánságok irányítója lenne¹⁴ — összekötő akarata külső magatartás irányítója. Ezzel *Stammler* csak a római jognak ismeretes jogpolitikai elvét öltöztette át: *de internis nōt judicat praetor*. Oly norma, amely címzettjének merő kívánságokat, érzelmeket vagy akár gondolatokat írna elő, ettől még lehetne jogszabály: hiszen tudjuk, hogy a pozitív jogok valóban tartalmaznak tételeket, amelyek csak bizonyos érzelmek keltését célozzák és tudjuk azt is, hogy a történelem ismer nagyon is nevezetes jogrendszereket, amelyek gondolatok és érzelmek üldözésének, a *proces de tendence*-nak elvi álláspontján állottak.

A másik irányban sem sikerült jobban ez az *actio finium regundorum*. A jogszabály kötelezőségét kiemelni merő pleonazmus: láttuk, hogy az érvényességét kifejező kötelezőség minden normának egyaránt lényege. Ezért joggal nevezi *Somló* a *Stammler-féle* konvencionális normát, amely nem volna kötelező, hanem csak felszólító jellegű, logikai abszurdumnak.¹⁵

¹³ V. ö. Theorie, S. 49. ff., Wirtschaft und Recht 4. Aufl. S. 335.

¹⁴ „Der Gegenstand der sittlichen Arbeit sind die wünschenden Gedanken.“ Theorie, S. 453, V. ö. Wirtschaft und Recht, S. 373.

¹⁵ „... ein logisches Unding.“ Juristische Grundlehre, S. 82. Megjegyezzük azonban, hogy ennek az ítéletnek az indokolása nem kifogástalan.

Ha a kötelező jelleg kevés a jogszabály elhatárolására, viszont a „sérthetlenség“ vonása már sok. *Ihering* azt tartja, hogy önmagunkhoz nem intézhetünk követeléseket.¹⁶ Ezt persze nem ismerhetjük el, de bizonyos, hogy a heteronóm normának, amelynek fogalma alá a jogszabályt sorolnunk kell, sajátos ismérve épenséggel az, hogy más-hoz szól, mint akitől származik. A jog parancsa sohasem kötelezheti a jog alanyát, hanem csak a címzettét. Az a probléma, amelynek a sérthetlenség *Stammler*-féle momentuma szól, csak azon a körülményen alapszik, hogy a jognak vannak oly címzettéi, akik egyúttal *hivatásos jogalkalmazók*. Ezeknek az akaratát korlátozhatja a jog: a saját akaratát nem korlátozhatná anélkül, hogy jogalkotó funkcióira képtelenné ne tegye.¹⁷

Stammler ekkép a legjobb esetben is csak a *norma* fogalmáig jutott el és ezt is megterhelte némi homályossággal („Geltungsanspruch“) ami — mint azonnal látni fogjuk — nem is maradt boszúlatlanul. Azonban *Stammler* is tudja, hogy ez még nem jog. Ez szerinte is csak a jognak a „*formája*“, amelynek valaminő határozott konkrét

Somló, *Wundt*-ra hivatkozva, a normát általában úgy határozza meg, hogy az „követelés“. Már pedig — úgymond — minden követelés a kötelezés igényével lép fel, kötelezően kíván hatni a címzett akaratára. Ezzel azonban csak a követelés hatásigénye bizonyítható, *Stammler* pedig ennél többről: *érvényességi* igényről („Geltungsanspruch“, v. ö. *Wirtschaft und Recht*, S. 120.) beszél. Kétségtelen, hogy ez a „Geltungsanspruch“ meglehetősen homályos valami, amely a *Stammler*-féle beállítás mélyén gyökerező súlyos ellenmondást takargatja, de a lényeg mindenképpen az, hogy a norma nem pusztán követelés, hanem épenséggel *kötelező* követelés. Ebből azután kitűnik, hogy *Stammler*-nek nemcsak konvencionális, hanem jogi normája is logikai abszurdum, mert a követelés *vagy* norma *vagy* nem az és tehát *vagy* érvényes *vagy* nem: az első esetben nincs szüksége érvényességi igényre, a második esetben nem támaszthat ilyent.

¹⁶ „Imperative an sich selber sind eine contradictio in adiecto.“ *Der Zweck im Recht*, 5. A. I. S 259.

¹⁷ Ez a probléma sajátos nehézségeket okozott sok kitűnő gondolkodónak, így, hogy csak a legújabbakat említsük, *Kelsen*-nek és *Somló*-nak is. *Kelsen* az állam akaratának tartja a jogot (legalább is egy ideig annak tartotta) és mivel ez az akarat nála csak beszámítási alapot jelent, ebből arra következtet, hogy a jogszabály csak az állam saját cselekvéseit írhatja «lő, ami viszont sehogyan sem fér össze a jogi normának általa is hangsúlyozott heteronómiájával. (V. ö. *Hauptprobleme*, S. 97., 189. f., 35) *Somló* viszont az „ígéret-norma“ fogalmával csinál méltó konkurenciát *Stammler* „sérthetetlen“ jogszabályának. (1. m. S 204. ff.) A norma — láttuk — szerinte is *követelés*, hogy a követelés mikép lehet egyúttal *ígéret*, az semmikép fel nem fogható Mindenesetre figyelemreméltó tény, hogy a jelenkori jogbölcseletnek e három kétségkívül legjelentékenyebb reprezentánusa egyaránt fennakadt ezen az akadályon. Ez az egész probléma, melyet itt csak érintünk, élesebb megvilágításba fog kerülni lent, amidőn az „uralom“ valaminő a „helyes jog“ problémáját fogjuk behatóbb elemzés alá venni és ott talán majd látni fogjuk azt is, hogy honnan erednek a jogbölcseletök e nehézségei.

akarattal kell párosulnia, hogy abból *pozitív jog, tételes jog* legyen.¹⁸ Ezzel persze *Stammler* nem sokat koncedált, hiszen tartalom nélkül minden forma üres. Ezzel tehát még *Stammler* nem lépett ki a formális elemzés kereteiből. Ez a kilépés szerinte az „értvényes jog“ fogalmával kezdődik. Ezért azután *Stammler* elejti az érvényesség gondolatát — amelyet pedig formális jogfogalmába mint láttuk, valamiképp mégis felvett —, midőn a *pozitív jogot* az *értvényes joggal* állítja szembe. Ez az érvényesség — amely más néven mint „kötelezőség“, „értvényességi igény“ a formális jogfogalomnak jellegzetes kritériuma volt — szerinte a pozitív jognak csodálatosképen csak egy részét illeti meg! Az érvényesség tehát *Stammler* szerint nem nélkülözhetetlen jege a pozitív jognak, sőt egyenesen közömbös a pozitív jog szempontjából.¹⁹ Valamely norma érvényessége *Stammler* szerint „a megvalósítás lehetőségét“ jelenti. Mármost ezt a disztinkciót mint *Stammler*-nél igen gyakran — kétségkívül fedi némi homály. Nem szükséges, mondja *Stammler*, hogy egy bizonyos jogi akarat tényleg meg is valósíttassék, elég, hogy erre meg legyen a *képessége* bizonyos adott viszonyok között.²⁰ Ha tehát jól értjük *Stammler*-t, szerinte a pozitív jog érvényessége azt jelentené, hogy annak hatályát általában *a priori* valószínűnek kelljen tartani. Később látni fogjuk, hogy ez a disztinkció valóban helyes, de ugyanakkor látni fogjuk azt is, hogy ez az érvényesség ily értelemben a pozitív jognak vagyis sallangok nélkül szólva, a jognak nélkülözhetetlen vonása. *Stammler* nem tartja annak, mert ezzel fel kellene adnia a formális meghatározással elfoglalt összes pozícióit és el kellene ismernie, hogy a formális jogfogalom egyáltalában nem *fog*. Hogy ezeket a pozíciókat mégis megmentse, kétségbeesett kísérletet tesz *Stammler* a pozitív jog és értvényes jog szétválasztására. „El lehet gondolni — úgymond hogy valahol egy törvénykönyvet találnának, amelynek értvényessége idő és hely szerint kétséges vagy teljesen ismeretlen volna:

¹⁸ „Das gleichmassige formale Verfahren das jener (t. i. der Rechtsbegriff) bedeutet, kann nun abef in Wirklichkeit nur erlebt werden, sobald es eine begrenzte Anwendung gefunden hat. Ein besonderes Wollen, das nach dem bedigenden Gedankengange des Rechtes bestimmt ist, nennen wir dann auch ein *Recht*. ... Die Vorstellung des Rechtes ist dasselbe was wir positives oder gesetztes Recht nennen ... positiv oder gesetzet heisst der bedingte Bestandteil eines besonderen rechtlichen Wollens ... so gibt es kein anderes Recht, als *positives* oder *gesetztes* Recht“ Theorie, S. 119 f.

¹⁹ V. ö. Theorie, S. 133.

²⁰ „Bei dem Gelten des Rechtes ist es die Kategorie der Wirklichkeit die zu der Vorstellung eines besonderen Rechtsinhaltes hinzutritt... es braucht nicht das Ziel der rechtlichen Zwecksetzung als bewirktes Geschehnis bereits vorzuliegen, wenn diese Zwecksetzung für sich genommen in ein empfindbares Dasein treten soll. Folglich is est nicht das tatsächliche Vollenden eines bestimmt gesetzten Wollens das die Geltung des letzteren bedeutet, sondern die Fähigkeit sich in gegebener Lage auch wirklich durchzuführen. Die Geltung eines Rechtes ist die Möglichkeit seiner Durchsetzung.“ Theorie, S. 117. V. ö. Wirtschaft und Recht, S. 163.

ezt a technikus jogtudomány azonban mégis módszeresen taglalhatná, mint minden más tételes jogot.²¹ *Stammler*-nek ebben egészen kétségtelenül igaza van, de ami ebből kiviláglik nem az, hogy az érvényesség nem volna kritériuma a jognak, hanem az, hogy a *jogtudomány nem tudja a jogot a nem-jogtól megkülönböztetni*: ugyanaz a tétel, amelyet fejtegetéseink élére állítottunk! Ebből pedig korántsem az következik, hogy mármost a jogtudomány terhére hátrányos konklúziókat kellene levonni, miként azt a dogmatikus naturalizmus némelykor tette,²² hanem az a belátás, hogy a jogász nem érheti be a jogtudománnyal, hanem azon valamikép túl kell mennie.

Miként *Stammler*, *Kelsen* is a norma-jellem elemzéséből indult ki és azt találta, hogy a jog „hipotetikus ítélet.”²³ Ezzel azután *Kelsen* ki is merítette mindazt, amit a jogszabály jellegzetes formájáról mondani tudott és ez — ha egyáltalában helyes — nyilvánvalóan túl kevés lévén arra, hogy a jogszabályt egyéb feltételes normatív ítéletektől megkülönböztesse, annak jellegzetes tartalmát volt kénytelen elemzés alá venni, abban a reményben, hogy ott a keresett kritériumot megtalálja. Itt mindenekelőtt olyasvalami tűnt szemébe, amit már előtte is sokan igyekeztek a jogszabály jellemzésére felhasználni: nevezetesen az, hogy a jogszabály valaminő *kényszer* alkalmazását helyezi kilátásba, röviden szólva, hogy a jogszabálynak *kényszerszankciója* van.²⁴ Ez a kényszerszankció azonban két súlyos okból nem alkalmas, mint formális kritérium a jogszabály meghatározására: egyfelől kevés, másfelől sok. *Kevés*, mert egy szabály, amely kényszerszankcióval van felszerelve, még nem feltétlenül jogszabály, lehet épenséggel „önkényes” norma is, ha egyáltalában norma; *sok*, mert a kényszerszankció megállapítása nem nélkülözhetetlen alkotórésze a jogszabály tartalmának: a jogszabály nemcsak tényleg, esetlegesen, hanem elvileg is lehet *lex imperfecta*; minden nehézség nél-

²¹ Theorie, S. 133.

²² *Simmel*-t jellemző élelátása itt sem hagyta cserben. V. ö. Die Grundfragen der Soziologie. 2. A. S. 24. f.: „Es ist eine Eigentümlichkeit unseres Geistes, dass er auf begrifflich noch unsicheren Fundamenten doch ein sicheres Gebäude aufführen kann: physikalische und chemische Feststellungen leiden nicht unter der Dunkelheit und Problematik des Begriffes der Materie, rechtliche nicht unter dem Streit über das Wesen des Rechts und seiner ersten Grundsätze“

²³ V. ö. Hauptprobleme, S. 251. ff.

²⁴ Az úgynevezett „szűkebb értelemben vett jogszabály” meghatározásánál: „Die Sanktion die der Rechtssatz . . . enthalten muss . . .“ és „Es zeigt sich dass der die Untertanen verpflichtende Rechtssatz allén bisher aufgestellten Vorderungen entspricht wenn er einen Willen des Staates zu strafen oder zu exequieren . . . enthält.“ Hauptprobleme, S. 205. ff. V. ö. S. 349: „Der Rechtssatz muss eine Anwendungsklausel enthalten!“ ahol is az „Anwendungsklausel“ épen a szankció megállapítását tartalmazná. V. ö. még Das Problem der Souveränität, S. 13.: „Dabei wird hier das Recht als Zwangsordnung d. h. als ein System von Zwanganordnenden Normen vorausgesetzt. Der Zwang ist als charakteristischer Inhalt der Norm ... aufgefasst.“

kül el lehet képzelni egy jogrendet, amelynek normái kényszerszankciókat nem tartalmaznának. A kényszer alkalmazása nem mint a jogszabály tartalmába felvett fenyegetés, hanem mint reális lehetőség, mint a jogszabály biztosítéka, *garanciája* játszik szerepet. A jogszabály garanciája valaminő *hatalom*, amelynek módjában van a jogszabályok hatályát kényszerrel is biztosítani.²⁵ Ily módon a garancia fogalma a jogszabály meghatározásának legelső kulcsát adja kezünkbe: a feladat nyilvánvalóan annak a hatalomnak a megállapítása, amely ezt a szerepet betölti.

Kelsen-nek ez a kulcs a kezében volt midőn a jogszabály karakterisztikus tartalmának elemzése kapcsán határozottan felismerte azt, hogy a jogszabály az *állam* akaratát fejezi ki.²⁶ Az „állam“ azonban így csak pusztá *név*: tetszőleges jogász terminusz a jogszabály alnyának, a norma hordozójának megjelölésére. És *Kelsen* az államot meghagyta pusztá névnek, amennyiben határozottan fejtette ki, hogy az államon ő nem ért egyebet, mint a jogszabályban előírt cselekvés beszámítására konstruált jogi személy megjelölését.²⁷ Az állam tehát *Kelsen*-nél nem egyéb, mint jurisztikus fikció, mint újabban mondja: a jogrend megszemélyesítése.²⁸ Ha tehát *Kelsen* a jogot mint az állam akaratát határozta meg s az államot mint a jogrend egységét szimbolizáló jogi személyt, természetesen egyetlen lépést sem tett előre a jogfogalom meghatározása irányában. Mi szüksége volt tehát egyáltalában az állam fogalmára? Nos ez a fogalom mindenekelőtt — legalább is látszólag — átsegítette őt azon a nehézségen, amelybe, mint láttuk, a formális kényszerelmélet adaptálásával és a szankció fogalmával jutott. Belátva ugyanis azt, hogy a kényszer mint jogszabálytartalom nem mindig fordul elő, meghagyta a kényszert az úgynevezett „szűkebb értelemben vett jogszabály“ — az alattvalókat kötelező szabályok — jellemzésére: elég helytelenül, minthogy itt a kényszer fogalma tökéletesen ugyanazokat a nehézségeket okozza, mint a „tágabb értelemben vett jogszabály“ fogalmánál²⁹ és azt a további nézetét fejtette ki, hogy tágabb értelemben véve jogszabály

²⁵ A garancia fogalmának értékesítését a jogelméletben tudomásunk szerint legelőször *Jellinek* kísérelte meg, aki világosan felismerte, hogy a szankció fogalma helyett a garancia fogalma nyújtja a helyes kulcsot a jogszabály meghatározására. Midőn azonban *Jellinek* a jogszabályt többek között azzal igyekezett más szabályoktól elhatárolni, hogy az „oly norma, amelynek érvényességét külső hatalmak biztosítják“, kitént, hogy ez a kulcs nem elég és a *Jellinek*-féle másik két kritériummal együtt is csak a „parancs“ és nem a jogszabály fogalmát határozza meg. (V. ö. Allgemeine Staatslehre, 2. A. S. 325. ff. és lent, 4. szakasz)

²⁸ Hauptprobleme, S. 97.: „Die folgenden Untersuchungen gehen von dem Grundsatz aus, dass das objektive Recht Wille des Staates ist.“

²⁷ Hauptprobleme. S. 183.

²⁸ Das Problem der Souveranität, S. 17. f.

²⁹ Eltekintve attól, hogy ez a disztinkció teljesen alaptalan, mert nincsen más jogszabály, mint „alattvalókat“ kötelező. (V. ö. lent, a 4. szakaszban mondottakkal.)

minden tétel, amely az államnak saját magatartására vonatkozó akaratát fejezi ki. Minthogy pedig valaminő magatartást minden körülmények között akarni nem lehet, ennél fogva a jogszabály hipotetikus ítélet, amely az államnak bizonyos feltételek fennforgása esetén való cselekvésére vonatkozó akaratát tartalmazza.³⁰ Nagyon messze térítene el feladatunktól, hogyha *Kelsen*-nek az akarat *jogász*i fogalmáról vallott nézeteit és ebből eredő azt a sajátos felfogását bírálni kívánánk, amelynek értelmében az állam csak saját cselekvését „akarhatja“, azonban beérhetjük azzal, amire már rámutattunk, hogy ez az „állam“ csak név és hogy bizonyára *Kelsen* sem kíván minden oly „feltételes ítéletet“ jogszabálynak tekinteni, amely valaminő névleges személyiségnek a saját feltételes cselekvésére vonatkozó akaratát fejezi ki. Minthogy tehát sem a kényszerzankció fogalma, sem az állam fogalma nem volt elég a jogszabály elhatárolására, *Kelsen* megpróbálta az elért „eredményeket“ olyképp értékesíteni, hogy a két semminek összeforrasztásából „valami“ legyen. *Kelsen* ezért annak a felismerésnek az alapján, hogy a jogászai államfogalom csak a jogrend fiktív megszemélyesítése, hogy tehát ebben a vonatkozásban „jog“ és „állam“ voltaképp ugyanazt jelenti, egyúttal visszatért a formális kényszerelmélethez és azt nyilatkoztatta ki, hogy a jog, úgy is mint állam, „kényszerzabályok rendszere.“³¹ Ismét azt lehetne kérdezni, hogy mire jó itt még az állam fogalma és hogy mennyiben sikerült ezen az új állásponton a kényszernek mint jogszabálytartalomnak fogalmával járó nehézségeket leküzdeni? A felelet az, hogy *Kelsen* az új formula segítségével az államnak mint a jogszabályt hordozó *hatalomnak* valóban jelentős, de a *Kelsen* „normatív“ álláspontján szükségképp ignorálandó fogalmát igyekszik az ő „formális“ jogfogalmába becsempészni. A kísérlet mindenestre nagyarányú és a csomók kibogozása korántsem holmi könnyű feladat. Ezért ezt az egész gondolatmenetet alaposabban szemügyre kell vennünk.

Újabb álláspontját *Kelsen* a „szuverenitás“ fogalmának új meghatározására alapítja. A szuverenitás szerinte a jogrendet mint *fogalmi totalitást* illeti meg és azt jelenti, hogy a jognak érvényessége semmi másra vissza nem vezethető, hogy a jogrend önmagára, mint utolsó instanciára támaszkodik és ennél fogva minden más „rend“-et kizár. Ebből következik azután az is, hogy a jogtudomány is önálló, minden mástól független tudomány. Amint tehát a jogot nem lehet sem az észre, sem az erkölcsre, sem a természetre visszavezetni, ugyanúgy nem szabad a jogtudományt az etikának, a politikának, vagy éppen a természettudománynak rendelni alá.³² A jognak ez a minden

³⁰ Hauptprobleme, S. 250., 254. f.

³¹ Das Problem der Souveranität, S. 13 V. ö. Der soziologische und der juristische Staatsbegriff S. 82.

³² Das Problem der Souveranität, S. 86. ff. — A Deák Ferenc híres mellénye jut eszünkbe, amelyet végig ki kellett gombolni, hogyha első gombja rosszul volt begombolva. *Kelsen* is ezt az első gombot már rosszul

más rendet kizáró „szuverén“ természete szükségessé teszi, hogy a szuverén egyes államok elméletét elvessük. Jogrendszerek, amelyek *mellett* más érvényes jogrendszerek állhatnak fenn, az egyetlen szuverén jogrendnek csak rendrészei lehetnek. Az igazi szuverén jogrend csak a „világállam“ jogrendje, amely a nemzetközi jogban nyugszik.³⁸ Az egyes „részállamok“ mármost a maguk jogrendjének érvényességét a nemzetközi jogra vezetik vissza és ezzel azután fel is oldódnak mindazok a bonyodalmak, amelyeket a kényszer fogalmával kapcsolatban elemeztünk: ezek a részjogrendek kényszerrendek (Zwangsordnungen) és hogyha az itt releváns kényszernek szükségkép nem szankció hanem — mint láttuk —, garancia-természete van, ez most már nem okoz nehézséget, mert a nemzetközi jogban megjelenik ez a „garancia“ mint jogszabálytartalom!

Ezt a „coup-de-théâtre“-t *Kelsen* a következőképp vezeti be: Hogyha valamely „egyes állam“ (Einzelstaat) jogrendjét vesszük figyelembe, annak szabályai érvényességüket egy végső alpnormára alapítják, amely azt rendeli, hogy az állam személyiségét képviselő főhatóságnak engedelmeskedni kell. Ha mármost forradalmi átalakulások következtében ennek az állami főhatóságnak a jogi személyisége megváltozik — a „szuverén“ államfő helyébe például „szuverén“ népképviselő lép —, más lesz az alpnorma tartalma és ezáltal a benső jogfolytonosság megszakad. Minthogy azonban a jognak mint szuverén alaprendnek folytonossága teljesen meg nem szakadhat, a nemzetközi jogban fogjuk megtalálni azt a normát, amely az állami jogrendek érvényességének igazi forrása és amely úgy szól, hogy mindenkor azt az alpnormát kell érvényesnek tekintenünk, amely az illető állam területén élő emberek tényleges magatartása szerint hatályban van, amely tehát *a tényleg fennálló kényszerhatalomnak* való engedelmisséget parancsol.³⁴

gombolta be, mert a *szuverenitás* fogalmát az *autonómia* fogalmával azonosította, amely utóbbi kifejezés természetesen nála sehol nem fordul elő, mert rögtön nyilvánvalóvá lenne, hogy semmi keresni valója nincs ott, ahol *heteronóm* normákról van szó.

³³ U. o. S. 204. ff. — Azoknak, akik a *Christian Wolff*-féle „civitas maxima“ fogalmának erősen utópisztikus ízű adaptációját *Kelsen*-nél épen a pozitív — vagyis a „szuverén“ — jog aláaknázásának fognák tartani, *Kelsen* már szolgált a válasszal legújabb könyvében, ahol — *Sander* közvetítésével — a „marburgi“ újkantiánusok ismeretelméletét „alkalmazza“ az állam fogalmára, amely eszerint most már nem „szubsztanciális“, hanem „funkcionális“ fogalom, amely a jogi funkciók egységét fejezi ki. (V. ö. *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*. 1922 S. 211. ff.) Hogy azután ennek a felfogásnak az alapján — amely *Sander*-t terjedelmes munkájában (Staat u. Recht, Prolegomena zu einer Theorie der Rechtserfahrung) a *norma* fogalmának feloldására vitte — hogyan lehet viszont a „normatív“ álláspontot fenntartani, annak a kimutatásával *Kelsen* egyelőre adós maradt.

³⁴ *Das Problem der Souverenität*, S. 235. ff. V. ö. *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, S. 92. ff.

Íme a nagy bűvészműtávjány! A boszorkánymester káprázó szemünk előtt egyszerre lám visszavarázsolja az ő „normatív“ jogfogalmába mindazt, amit más „primitív“, a tények világával megszegyenítő alárendeltségi viszonyban álló elméletek eddig az állam fogalmának meghatározásához összehordtak és amit éppen a „normatív“ szempont követelményei szerint heves tiltakozással kellett a meghatározásból kizárnia. Az „államterület“, „államnép“ és „államhatalom“ hármas egysége íme ismét együtt van és még hozzá sikerült megmenteni a nemzetközi jogot is, amely mint „*jus gentium sive naturale*“ minden igazi juristának titokban leginkább fekszik a szívében. Ezért a felfedezésért tehát valóban ünnepelni lehetne *Kelsen*-t ha nem volna az az egy kis szépséghibája, hogy *ez a norma nem jogszabály!*

Az első kérdés ugyanis, amit ezzel szemben fel kell vetnünk az, hogy vajjon *hol* található ez a norma a nemzetközi jogban, mert a *tételes* nemzetközi jogban nyilván nincsen benne. A kézenfekvő válasz bizonyára az lenne, hogy a nemzetközi *szokásjog* szabálya ez a norma. A szokásjogot azonban összehangzó tényekből kell kiolvasnunk és ha lehet is összehangzó tényeket találunk, amelyek ezt a normát támogatni látszanak, bizonyára legalább is ugyanannyi tény lehetne csoportosítani, amely mellett szólna, hogy a nemzetközi jognak az államok személyiségére vonatkozó jogszabálya úgy szól, hogy a „legitim“ szabályrendet kell érvényes jognak tartani. Micsoda instancia döntse el mármint azt, hogy a kettő közül melyik norma lesz a nemzetközi jog autentikus szabálya? Bizonyára nem marad más hátra, mint keresni egy harmadik normát, amely a konkludens tények mindkét csoportjának egyaránt megfelel. Ezt a harmadik normát pedig nem nehéz megtalálni. Szövege a következő: érvényes jogrendnek minden alkalommal azt a szabályrendet kell tekinteni, amelynek hatályát a nemzetközi jogot tételező egyes államok képviselői *politikai* szempontjaikból *kívánatosnak* tartják.³⁵ Ez a norma a „nemzetközi szokásjogának valóban érvényes szabálya, csak hogy az a baj van vele, hogy nem nyújt a jogrend érvényességének megállapítására semmiféle esszenciális kritériumot és hogy korántsem oldható meg segítségével a forradalmi átalakulások „jogászai“ problémája. Ennélfogva ez a „jogszabály“ kihívja maga ellen a jogelmélet, közelebbről a nemzetközi jog elméletének kritikáját és ez a kritika egy *nemzetközi-jog-politikai* elvvel siet majd a nemzetközi jogalkotásnak tanácsot adni. Ez az elv, ez a *praktikus* politikai elv

³⁵ Így ismeretes, hogy a „nemzetközi jog“ elismerte jogi hatalmának a „Középponti Hatalmak“ volt államainak területén keletkezett tényleges hatalmakat, de az oroszországi impérium tényleges birtokosai helyett *Wrangel* tábornok névleges kormányát részesítette elismerésben. Az e tekintetben beállott — még korántsem teljes — fordulat pedig ugyancsak nem a „nemzetközi jog“, hanem nyilvánvalóan a *pártpolitika* szellemének tudható be.

úgy fog szólni, hogy nemzetközi jogi elismerésben részesíteni és tehát érvényes jogrendnek tekinteni mindenkor azt a szabályrendet lesz *célszerű*, amelynek az illető „államterület“-en az illető „állam-nép“ valóban engedelmeskedik, amely tehát valósággal *hatályos*. Elég könnyen szembetűnik, hogy ennek a *politikai* princípiumnak a *Kelsen-féle* nemzetközi „jogszabályihoz való feltűnő hasonlatossága onnan ered, hogy a kettő egymással azonos! Nem a nemzetközi jogban tehát, hanem a nemzetközi jog elméletében és pedig ott, ahol a *lex ferendá-ra* vonatkozó elveket lehet megtalálni, van otthon a *Kelsen-féle* norma.³⁶ Az tehát politikai és nem jogi szabály és hogy *Kelsen* annak tarthatta, az csak az alapvető *petitio principii*-nek volt köszönhető. Mert *Kelsen* nem ebből az állítólagos nemzetközi jogszabályból vezette le a jognak zárt érvényességét, autonómiáját, amit mint lát-tuk, megtevesztő kifejezéssel a jog „szuverenitásának“ keresztelt el, hanem éppen ellenkezőleg, a jog autonómiájának feltételezett posztu-látumából vezette le azt a következtetést, hogy a nemzetközi jog-ban *kell* egy ilyen jogszabálynak foglaltatnia! Ez a *Kelsen-féle* nemzetközi jog tehát kabát a meglévő gombhoz: megvolt a norma és minthogy azt mindenképp mint jogszabályt kellett elkönyvelni, kons-truált hozzá egy jogrendet, amelyben elhelyezze.

Mindazonáltal meg lehet állapítani, hogy *Kelsen*-nek ez a kér-dés okozott némi balsejtelmeket. *Kelsen* maga is érezte, hogy a nemzetközi jog, amelyet ő itt feltételez, voltaképp kissé *természetjogi* jellegű (ami annyit jelent, hogy csupa jogpolitikai maximából áll, mert hiszen a „természetjog“, vagy „észjog“ sohasem volt egyéb, mint *bizonyos* politikai felfogásból eredő elveknek autonóm jog-

³⁶ *Ad analogiam*, tegyük próbát valamely állami jogrenddel, amely-ben nem lennének tételes szabályok arra nézve, hogy minő vallásos szekták működését kell a hatóságoknak megtűrniök és ennélfogva egymással ellen-kező gyakorlat alakulna ki a különböző önkormányzati hatáskörökben. Az egyik hatóság azt az elvet vallaná, hogy csak a régtől fogva bevett — „legitim“! — felekezetek működése jogos, a másik azt, hogy jogos vala-mennyi, amelyet annyian követnek, hogy működése sikerrel el nem nyom-ható. Ezen az alapon azután különböző partikuláris jogfejlődés állana elő az elismerés tekintetében, de jogszabálynak sem az egyik, sem a másik maximat nem lehetne elismerni és úgy kellene megítélni a helyzetet, hogy a partikuláris hatóságok különböző jogszokást teremtettek, aszerint, hogy mit tartottak az elismerés szempontjából kívánatosnak. Ha már most a rendszertelen jogállapotok egységesítése céljából, *de lege ferenda* meg-indulna a vita, bizonyára volnának, akik a *legitimitás* és olyanok is, akik az *opportunitás* jogpolitikai elvét pártfogolnák és ajánlanák a jogalkotók figyelmébe. Hogy azonban akár az egyik, akár a másik a jogszabály ere-jére emelkedjék, ahhoz éppen szükséges lenne, hogy a törvényhozás a tételes jog szabályai közé kifejezetten felvegye. Természetesen éppen nem valószínű, hogy az opportunitás ily nyers formulája tétéles adaptációra tegyen szert; éppen a jogászi szellem — amely *analitikus* és ezért *konzer-vatív* természeténél fogva a legitimitás elve felé hajlik — tiltakoznék ez ellen a leghatározottabban. *Kelsen* a jogászi szellemnek itt éppen — a jo-gászi szellemet dobta áldozatul!

elvekké való felfújása) és ezt a nehézséget azzal az érveléssel próbálta elhárítani, hogy az egyes államok magukban szuverénnek tartott jogrendje sem lehet meg ily természetjogi alapvetés nélkül, mert minden pozitív jogrendet szükségképp egy „jurisztikus hipotézis“-re kell építeni.³⁷

Ezt az állítólagos jurisztikus hipotézist már ismerjük: azonos ez azzal a bizonyos alapnormával, amelynek érvényességére egy magában álló jogrend szuverenitása támaszkodik. Ez a norma, amely a hatályban levő jog által létesített főhatóságnak való engedelmességet parancsol, *Kelsen* szerint, mint láttuk, a nemzetközi jogban emelkedik jogelvvé. Minthogy azonban kitűnt, hogy az a nemzetközi jog, amelyben ez a szabály megtalálható volna, nincsen sehol, vizsgáljuk meg most egy kissé közelebbről a másik módszert, amellyel *Kelsen* ennek a normának az elméleti igazolását szintén lehetségesnek tartja és amelyről ő maga is azt mondja, hogy oly követelményre mutat rá, amelynek a jog fogalmához semmi köze nincs.

Nos, ez a követelmény *Kelsen* szerint az *értékelés ökonómiája* és ez másfelől a *gondolkodás ökonómiája* amaz elvének felelne meg, amely a természettudományi hipotézisek szerkesztésének szab irányt. Miként a gondolkodás ökonómiája azt követeli, hogy mennél egyszerűbb formulákkal mennél több tapasztalati tényt tudjunk megmagyarázni, ugyanúgy szerinte a normatív értékelés is oly normákhoz igazodik, amelyekkel az értékelésnek, a motivációnak mennél több esetét lehet megmagyarázni, akár azért, mert az illető motivációknál valóban egy ilyen norma játszott a döntő szerepet, akár azért, mert az illető norma a megfelelő külső magatartásnak hipotetikus értelmezésére alkalmas; vagy más szavakkal, mert bizonyos magatartás olyan, mintha az illető norma képzele determinálta volna.³⁸

Kelsen itt egész elméletével a lehető legveszedelmesebb lejtőre került! Elsősorban azért, mert a „Sein“ és „Sollen“ állítólag áthidalhatatlan, merev „logikai“ dualizmusát végképp csúffá teszi az az engedménye, hogy normákat tények értelmezésére felhasználhatónak ítél, másodsorban és még inkább azért, mert a „Jurisztikus“ hipotézis éppen csak annyira és oly értelemben *norma*, mint a természettudományi hipotézis: t. i. amennyiben ez is, az is, *ha beválik*, felhasználható a helyes megítélés szabályozására, mint minden általános igazság.³⁹ Ezért az „értékelés ökonómiájáról“ beszélni nemcsak hogy

³⁷ Das Problem der Souveranität, S. 252. f.

³⁸ U. o. S. 96. ff.

³⁹ *Husserl* észrevette ezt és eléggé meglepő, hogy *Kelsen*, aki pedig *Husserl* disztinkcióira ismételtelen hivatkozik, nem vette észre, hogy ezt éppen ezért, teljesen jogosulatlanul teszi, hiszen *Husserl* éppen a nominális disztinkcióból eredő tévedések elkerülése végett hívta fel a figyelmet az „ideális“ és „reális“ tudományoknak esszenciális alapon való szétválasztására. Ez a megkülönböztetés pedig a *Kelsen*-félét éppen derékszögben keresztezi és a *Kelsen*-féle normatív tudományok vonalát ideális és reális

képtelenség — hiszen az értékelésnek minden esetben valamely normához kell alkalmazkodnia⁴⁰ és hogyha ez a norma „ökonómiát“ ír elő, akkor sajátos „ökonómiai“ értékelésről van szó —, hanem teljesen fölösleges is, mert a hipotézis minden esetben csakis tények értelmezésére szolgáló ítélet és ha értékelésről van szó, ez semmit sem változtat a helyzeten, mert *az értékelés is csak mint a tények egy csoportja kerülhet hipotetikus értelmezés alá.* És itt Kelsen akaratlanul végzetes kulcsot adott kezünkbe álokoskodásainak kibetűzésére, amikor vesztére a *természettörvény* analógiáját említette. Ez az analógia ugyanis sokkal messzebb megy, mint ahogy Kelsen gondolja. Ha szemügyre vesszük a legáltalánosabb természet törvényt, amelyet ismerünk, azt nyers formájában a következőképp fejezhetjük ki: Tapasztaljuk, hogy a testek egymással szemben úgy viselkednek, *mintha* valamely hatalom arra készítetné őket, hogy kölcsönösen bizonyos egyensúly-viszonyt igyekezzenek fenntartani, miért is fel kell tételezni, hogy „létezik“ ily hatalom, amelyet *nehézkedési erő*-nek nevezhetünk. Ha most megpróbáljuk ugyanezzel a kulccsal kibetűzni a Kelsen-féle alaphipotézis valódi alakját, akkor az következőképpen lesz bevezethető: Tapasztaljuk, hogy az emberek bizonyos csoportokon belül egymással szemben úgy viselkednek, *mintha* valamely hatalom arra készítetné őket, hogy kölcsönösen bizonyos egyensúly-viszonyt igyekezzenek fenntartani, miért is fel kell tételezni, hogy „létezik“ ily hatalom, amelyet *állam*-nak nevezhetünk. A hipotézis az egyik esetben úgy szól, hogy „létezik“ a gravitáció, a második esetben úgy szól, hogy „létezik“ az állam. Ezek nem normák, hanem theoretikus tételek. *Ha* azonban igazak, akkor igaz az a konklúzió is, hogy e hatalmak „parancsainak“ engedelmeskedni *ajánlatos.* íme, a Kelsen-féle „alapnorma“, a „jurisztikus hipotézis“ valódi alakja! Ha ez a „norma“ jogszabály, akkor a gravitáció törvénye technikai szabály! Mert ugyanúgy nyugszik a konstruktív-technika szabályainak érvényessége a gravitáció hipotéziséén, mint ahogyan a jogszabályok érvényessége az állami lét hipotéziséén nyugszik.⁴¹

normatív tudományokra töri szét, ami pontosan azonos a megkülönböztetéssel, amelyet mi tettünk *autonóm* és *heteronóm* normatív tudományok között. Kelsen sajátos módon mindig másról beszél, mint a tekintélyek, amelyeket idéz! (V. ö. *Husserl*, *Logische Untersuchungen*, 2. A. I. S. 155. ff., 178., ehhez Kelsen, *Der soziologische usw. Staatsbegriff*, S. 81.).

⁴⁰ V. ö. *szerező* említett dolgozatában mondottakkal: „Felelősség és szükségyszerűség.“ *Társadalomtudomány*. 1923. évf. 395. sk. 1.

⁴¹ Kelsen alábecsülte ezt az analógiát, *Sonder* viszont túlbecsüli, mert nem veszi észre, hogy hol van ennek az analógiának a határa. Pedig ezt a határt könnyen megtalálhatja mindenki, aki figyelemre méltatta azt a nagy logikai harcot, amelyet az utóbbi évtizedekben *Dilthey*, *Windelband*, *Rickert*, *Simmel*, *Spranger*, *Max Weber*, *Gottl* és mások oly diadalmasan vívtak meg a naturalizmus tudományelmélete ellen. E határ ugyanott van, ahol — *Rickert*-tel szólva — a természettudományi fogalomalkotás határai vannak. Helyesen figyelmeztetnek a transzcendentális idealizmus hívei —

A jogszabályok érvényessége tehát igenis minden esetben egy hipotézis érvényességét feltételezi, de ez a hipotézis úgy szól, hogy valóban „létezik“ az illető államhatalom, amelynek való engedelmességet a megfelelő jogszabályok megkívánják.

Ennek a hipotézisnek a felállítása azonban már nem jurisztikus feladat; nem analitikus, hanem kritikai reflexiót igényel. Ehhez tehát *bölcséleti* beállításra, „elcsodálkozásra“ van szükség, miként azt *Platón* oly szépen mondotta (*θαυμάζειν*). Ezen túl pedig az a három kérdés, amelyet már fentebb részleteztünk, azaz röviden az államhatalom lehetőségének és mivoltának megállapítására vonatkozó kérdések a *valóságtudomány* területére továbbítják a problémát. És itt a valóságtudomány területén is két instancián fog eldőlni a per, amelynek kimenetele a jogászt érdekli: mert az államhatalom elvont lehetőségének és mibenléte kritériumainak eldöntése után is még *in concreto* meg kell állapítani azt is, hogy valóban létezik-e az az államhatalom, amelynek szabályai az illető jogászt épen foglalkoztatják. A jogásznak tehát minderről tudomást kell vennie, holott a jogtudomány határait már ama hipotézis felállítása meghaladja és innen ered az az antinómia, amelynek feloldásán a formális jog-theoretikusok hiába fáradoznak. *Egyben* igazat kell adni nekik: a jogtudomány módszeres tisztaságát nem szabad megzavarni más beállítású tudományok törmelékeivel; ez a megtisztító munka azonban nem jelentheti azt, hogy már most a jogtudomány nyelvére át kell fordítani mindent, amire a jogásznak egyáltalában szüksége van, mert ez épen ama bizonyos *Münchenhausen-féle* mutatványnak felelne meg, amelyet elvben, mint láttuk, a formális theoretikus sem tart realizálhatónak. Ez a megtisztítás ellenkezőleg csak azt jelentheti, hogy a jogtudomány területéről kizárjuk mindazt, ami illetékességét meghaladja és hogy az összes sajátképeni jurisztikus problémákat a juriszprudencia formanyelvén iparkodjunk

akikhez *Sander* is csatlakozik — arra, hogy a természettudományi „szubsztanciák“ és köztük a „nehézkedési erő“ fogalma is csak a formulát helyettesítik, amely két izolált összefüggésben gondolt „koordináta-rendszer“ (*Einstein*) funkcionális alapviszonyát fejezi ki. Egy ily természettudományi funkciónak eléggé messzemenő analógiája a jogviszony és amint a funkcionális tényviszonylatok megismerésére szolgáló végtelen ismeretprocesszus — a tapasztalat — elmélete a transzcendentális ismeretkritika, akként kísérte meg *Sander* a jogviszonylatok megismerésére szolgáló „jogi eljárás“ (*Rechtsverfahren*) fogalmából kiindulva megvetni a „jogi tapasztalat“ elméletének alapjait. Ebből persze, sajnos, nem lett sokkal több, mint *Kant* monumentális kritikájának eléggé ötletes paródiája, mert *Sander* nem vette észre, hogy a jog nem természeti tünemény és hogy az állam „létezéséről“ egészen más, sokkal szorosabb értelemben beszélhetünk, mint a nehézkedési erő „létezéséről“: hiszen az állam létezéséről elsősorban saját magunk vagyunk hivatva dönteni. Ha létezőnek tartjuk és aszerint viselkedünk, akkor már bizonyos értelemben valóban „létezik“. (*Sander* fent említett főművén kívül v. ö. legkivált: „Die transzendente Methode der Rechtsphilosophie und der Begriff des Rechtsverfahrens“ c. dolgozatát. *Zeitschrift für Öff. Recht.* I. Bd. S. 468, ff.)

megoldani.⁴² Amaz antinómiát pedig könnyen feloldja a belátás, hogy a *jogtudomány*, mint zárt fogalomrendszer, logikai egység, melynek határai logikai értelemben áthághatatlanok — a *jogász* pedig, mint élő és nem fiktív személyiség, természetes egység, aki semmiképp sem szorítható arra, hogy módszertani szemellenzőkkel sétáljon a világban.⁴³ Az a kérdés mármost, hogyan oldja meg konkrét feladatát a jogász, hogyha szaktudománya nem adhat neki útmutatást arra, hogy anyagát a tapasztalat rengeteg szövevényéből miként válassza ki? Nos, ha erre a kérdésre *Kelsen* a nemzetközi jog „primátusának“ elvével válaszol, mi *Kant-tal* inkább a *józan ész* primátusát fogjuk vallani. „Kétségkívül — mondotta a königsbergi óriás — ugyanaz foglaltatik a jognak ama fogalmában, amellyel a józan ész él, mint amit a legszubtilisebb spekuláció fejthet ki belőle.“⁴⁴ Nos, épen ezért, a józan ész elegendő felszerelést nyújt a jogásznak arra, hogy megtalálja a jogismeret szükséges forrásait sajátos tudománya határain túl is és hogy a kritikai „jogkérdések“ feltétele után meglelje a valóságnak azt a szektorát is, amelyben a „ténykérdések“ eldöntésére kerülhet a sor.

Keressük fel már most mi is ezt a szektort a valóság birodalmában!

Ottlik László.

⁴² E feladatnak figyelemreméltó kísérlettel adózott *Kelsen*-nek egyik tanítványa, aki élességben bizonyára vetekszik mesterével és mérsékletben messze meghaladja. Ez *Walter Henrich*, akinek „Theorie des Staatsgebietes“ című ötletes kis munkája szerencsés intuícióval teljesen kitér a jogfogalom fogás, de épenességgel nem jogtudományi problémájának.

⁴³ Az érintett antinómia elvi feloldására vonatkozólag *Rickert* ismeretes mélyreható fejtegetéseire utalhatunk, amelyek a „Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft“ című kis munkájának első szakaszában teljesen kétségtelen világossággal szólnak.

⁴⁴ Kritik der reinen Vernunft. (Kehrbach) S. 67.

FIGYELŐ.

Kant emlékezetének szentelte ezévi közgyűlését a Magyar Filozófiai Társaság. *Pauler* Ákos elnöki beszéde tárgyához méltó ékesszólással áldozott a nemes páthosznak, amely a „kategorikus imperatívusz“ hirdetőjének tanításából árad és amely a königsbergi szíjgyártó egyszerű fiának személyiségét királyi glóriával ragyogja körül. *Bartók* György széles, erőteljes vonásokkal rajzolta meg a kriticizmus szülőatyjának filozófiai arcképét, jelentőségéhez híven méltatva a lépést, amely a gondolat valódi határai között annak igazi felszabadulását, a szónak legjobb értelmében vett „felvilágosodását” jelenti. *Rácz* Lajos szeretetteljes gonddal ismertette Kant történet-filozófiai és politikai fejtegetéseit, amelyek ugyan bizonyonnyal nem volnának arra hivatva, hogy a *Kritikákhoz* hasonlóan dacoljanak az idővel, ha szerzőjük a nemzetek szövetségéről font ábrándozásainak nem volna oly kísérteties aktualitása napjainkban, amelyek pedig az „örök béké”-hez bizonyára semmivel sincsenek közelebb, mint Lodi, Arcole és — Campoformio napjai!

Ha már most azt a kérdést vetjük fel, hogy vájjon *bennünket* közelebből is érint-e az ünnep szimbolikája, mint pusztán ama szoros kapcsolat által, amely tudományunkat a gondolkodás örök erőforrásaihoz, a filozófia nagy kútforrásaihoz fűzi, a kérdésre határozott *igennel* felelhetünk. Kant ugyan nem vetette fel kifejezetten a kérdést, „mikép lehetséges a társadalomtudomány?” s nem alaptalanul éri a szemrehányás, hogy a tapasztalat területén nem vette figyelembe a hézagot, amely ott tátong a természettudomány oldalán — mégis bizonyos, hogy tudományunk nem kisebbet köszönhet neki, mint épen *lehetőségét*. Hiszen egyedül Kant „kopernikuszi tette”, a „tisza ész”, a transzcendentális tudat elméleti szempontjainak felismerése alapján vált lehetségessé a valóság beláthatatlan egységének tudományos tárgyterületekre való felosztása és csak ezen a Kant törte úton előnyomulva sikerült tudományunk birodalmát a naturalisztikus megszállás járma alól felszabadítani. A jelesek, akik e feladatot utóbb dicsőségesen oldották meg, Kant megíratlan végrendeletének voltak végrehajtói. Ezért bizvást vallhatjuk Őt mi is magunkénak, nem kevesebb joggal, mint a természettudósok és úgy hisszük, joggal mon-

dotta *Harnack* königsbergi emlékbeszédében, hogy a transzcendentális idealizmus sorsa immár a modern tudomány sorsa lett. Ez a Kant érdeme: a tudomány őt már nem dicsérni, hanem pusztán érvényre juttatni van hivatva. „His praise is this: he can be praised of none!” — miként Swinburne mondotta Shakespeare-ről. *kl.*

Nemzeti vagyonunk és jövedelmünk. Ha egy holdnyi terület-veszteség vagy területváltozás nélkül kerültünk volna ki a háborúból, nemzeti vagyonunk akkor is erősen csökkent volna a háború miatt. Az a negyvenegy és fél milliárd aranykorona tehát, amennyire Fellner Frigyes a magyar birodalom nemzeti vagyonát közvetlenül a háború előtt felbecsülte, az elvesztett országrészekre eső hányad levonása után sem tájékoztat nemzeti vagyonunk értéke felől. Így kevés gyakorlati jelentősége van Fellner újabb, a csonka ország és az utódállamok javainak megoszlása tekintetében a Budapesti Szemle egyik számában közzétett számításainak, arra azonban kétségtelenül alkalmasak, hogy *mértékszámiai alapján* veszteségeink felbecsülése terén a statisztikai számadatok egyformaságát kvalitatív irányú megállapításokkal csökkenthessük általuk.

Fellner tudvalévólag a vagyontételek összegszerű felbecsülése útján végezte számításait s ez a módszer, minthogy a vagyontételek jórésben földrajzi egységek szerint irattak össze, meglehetősen lehetővé tette az egyes vagyonnemek földrajzi, tehát országrészek szerinti széttagolását. Kétségtelennek tartjuk azonban, hogy sok vagyonnemnél ez csak újabb becslési művelet útján volt lehetséges, ami az eredetileg már csak megközelítésre számító eredmények értékének újabb csökkentésével volt lehetséges. Fellner eredményei szerint a csonka haza területén a háború előtt a nemzeti vagyon a következő értékeket képviselt:

	millió korona	a magyar birodalom megfelelő nemzeti vagyonrészének %-a
a földbirtok	7 236	36·5
a bányák és kohók	916	41·2
az épületek	4.533	54·0
a közlekedési eszközök, intézmények, berendezések	2.125	36·6
az ingóságok	5.787	43·5
külföldi követeléseink	113	0·5
	összesen	—
külföldi tartozásunk	5.034	59·9
tiszta nemzeti vagyonunk	15.676	37·7

Amíg tehát nemzeti vagyonunk legértékesebb — itt fel nem becsült — neméből, a lakosságból 36.4% maradt itt, addig a magyar birodalom anyagi javainak 37.7%-a van e számítások szerint birtokunkban. A többletet nyilvánvalóan Budapest magyarozza az épületek és az ingó vagyon nagy értékkülönbsége miatt.

Kiszámította Fellner az évi nemzeti jövedelmek (tehát az östermelésnek és az iparnak a termelési költségek leszámitásával nyert tiszta hozadékának és a kereskedelem, valamint a szállítás következtében előállott értéknövekedésnek, végül a külföldi kamat- és járadékjövdelem s megfelelő tartozások levonása után nyert értéknek) összegét is s így a csonka ország nemzeti jövedelmét 2660 millióra, vagyis a magyar birodalom 6.7 milliárdnyi évi nemzeti jövedelmének 39.6%-ára becsüli. Egy lélekre eszerint 1910-ben átlag 2000 K 15 f tiszta vagyon és 325 K 0% f tiszta jövdelem esett a magyar birodalomban, ugyanakkor a mai országcsontk egy lakosára 2061 K 44 f vagyon és 349 K 81 f jövdelem esett.

Nagyon kívánatos volna, ha e már igen problematikus értékű számitások és becslések eredményei helyett kiszámítaná valaki a mai terület nemzeti vagyonértékét. Az összehasonlítás kedvéért leghelyesebb volna nagyjában a Fellner-féle eljárást alkalmazni. Az adatok hézagai miatt kár volna halasztani a munkát, hiszen az ilyen feladtnál úgysis lépten-nyomon becslésre kényszerül a kutató. Sz.

A kisebbségi kérdés a nemzetgyűlés előtt. A hideg márciusi napok parlamenti üléseit pár órára egy régi ismerős felbukkanása tette forróvá. Régi ismerős bukkant fel, a Seton Watsonok, Jászi Oszkárak, Aradi Viktorok sokszor megnyergelt vesszőparipája: a magyarországi nemzetiségi kérdés. Amióta a nemzetiségnek nemzeti kisebbség lett a hivatalos neve, megismertük ennek az állapotnak affektusait, úgy hogy ma mink vagyunk talán a legilletékesebbek a nemzetiségi probléma természetrajzának, pszihikai és politikai monográfiájának elkészítésére. De társadalombölcseleti elmélkedések helyett a régi vádak gramofonlemezeinek lepergetését kellett a törvényhozóteremnek elszenvednie. Mily keserű helyzeti irónia! Egy balsorsa miatt nemzeti állammá torzult ország törvényhozói kisebbségi panaszokat rekrimináltak, olyan népek ellen elkövetett sérelmeket, akik ma többségükben segédkeznek a magyar kisebbség elleni irtóháború folytatásában.

Van valami elegáns gesztus, az elejtett nemes vad fölényes, bár szótlan büszkesége abban, ahogy a kormány a trianoni parancsnak a kisebbségi jogok törvénybeiktatása tekintetében eleget tett. Az ódon magyar nemzetiségi törvényt kiegészítette egy szakasszal, nem is igen jelentős szakasszal, a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismertetének biztosításáról. Az 1868. évi 44. törvény tehát máig sem avult el, az ötvenhat évvel ezelőtti magyar liberalizmusnak csak egy kicsinyke kis szakaszra van szüksége, hogy kielégítse azt az öblöshangú demokráciát, amelyetól a világ Londontól Washingtonig visszhangzik.

A 68.-iki törvényt nem könnyű dolog mai mentalitással megérteni. Ezt egy kisebbséget tevő nemzet liberalizmusa alkotta annak a többségnek a megnyugtatóására, amely az anyaország lakosságának is csaknem $\frac{8}{6}$ részét alkotta. És e törvény, a szabad verseny e biz-

tosítéka nem akadályozta meg a központi elhelyezkedésű magyarságot abban, hogy félszázad alatt a lakosság 55%-áig erősödjék, a többi népességnek igen különböző, de kivétel nélküli fejlődése mellett. Ma már mindenki tisztán láthatná, hogy a törvény végrehajtása vagy mellőzése itt alárendelt szerepet játszott. Az. ilyen nagy elvi deklarációk becsületes végrehajtása mindig csak azt jelentheti, hogy nem szabad jogától elütni azt a népet, amelyik azzal élni akar. Itt voltak simulni kívánó nemzetiségek és voltak olyanok, amelyek a törvényadta joggal sem elégedtek meg. S ez utóbbiak a törvényen felül is megkapták, amit kívántak.

Amikor ma alig tizedrésznyi számot jelentő nemzetiségünknek felmutatjuk a régi jogszabályt, önkéntelenül is arra a sok-sok magyarra gondolunk, akiknek száma mint tavaszi hó, szemlátomást olvad a képmutató demokráciát hangoztató kormányok keze alatt és aggódva lessük, nem lesz-e késő, mire a világ közvéleménye felfigyel végre az üldözött kisebbség jajkiáltásaira, vagy nem hisznek többé, akárhogyán tépik a nyáját a farkasok?

Sz.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Európa természeti földrajza. Segédkönyv az egyetemek bölcsészettudományi, gazdasági, jog- és államtudományi karainak, a műegyetemnek, továbbá a gazdasági, kereskedelmi, katonai és tanárképző főiskoláknak hallgatói számára. Írta Prinz Gyula tudományegyetemi ny. r. tanár.

A szerző könyvét nem csupán a földrajz „szaktudományával“ foglalkozóknak szánta, hanem mondhatni az összes főiskolák hallgatóinak. Ez a földadat egészen más módszert kíván, mint mikor a szerző egy kisebb, zártabb, speciális célra törő kört akar a tudomány egy segmentumában otthonossá tenni. Prinz Gyula éppen ezt a nehéz feladatot oldja meg új könyvével.

A természeti földrajz végső vonatkozásaiban leíró tudomány: azt teszi vizsgálat tárgyává, milyen a föld felszíne, milyen *természtől való* alakulatok vannak rajta. Csak másodsorban szól arról, hogy milyen hatással vannak és voltak a földfelszíni alakulatokra a különböző tényezők. Prinz Gyula Európa természeti földrajzának tárgyalásában nem téveszti el szem elől ezt a sorrendet, de mert az ok beható nyomozása nélkül a felszín helyes *leírása* sem lehetséges, hogy elfogadható alapot teremtsen, végső ténynek, abszolút bázisnak veszi a földfelszín kialakulásáról való mai tudományos eredményeket és *egyedül* az oknyomozó módszer eredményei alapján határozza meg tárgya anyagát, *Európa földrészét*. Abból a megállapításból indul ki, hogy Európának *földség-ként* való meghatározása független a politikai, történeti és más speciálisan emberi jellegű vonatkozásoktól. A régebbi földrajzi felfogás Európa keleti határát a cári birodalom változó közigazgatási beosztásától, déli határát pedig a nagy — emberi szempontból annyira fontos — vízfületektől, a Földközi- és Fekete-tengertől tette függővé, vagy pedig a politikai országhatárok erős figyelembevételével tagolta Európa földségének belső elosztódását. A tudományos, főként geogenetikai jellegű oknyomozásoknak megfelelően Prinz szerint Európa földségét keleten az Ob síksága és az Uralida-hegyrendszer közti vonal, az Ural, Irgis, Volga folyók, a Jergeni dombsor, a Terekdeltától pedig a Káspi-tenger partszegélyzetének egy része, majd az örmény-hegységek, délen az

Afrika-Arábia masszívum (egészen a Szaharáig terjedve) választja el Ázsiától és Afrikától, nyugaton és északon pedig szintén nem a nagy tengerek, hanem az Európa és Észak-Amerika közti geogenetikai jellegű földségi süllyedékek adnak pontosabb határvonalat. Ennek alapján a Farói szigetek és Island már nem Európa, hanem Észak-Amerika földségéhez tartoznak. Európa földségének illetően, *tisztárt* tudományos meghatározása, mindenkép csak helyeselhető. A geogenetikus oknyomozási eredmények legnagyobb részét *abszolút* bizonyossággént tekinthetjük, mert föltehető, hogy az eddigi, nagy pontossággal végrehajtott tudományos kutatások eredményeit a további kutatások nagy egészükben, *lényegükben* már meg nem változtatják. Ezen az alapon a szerző Európa földségének nem csupán szilárd szerkezeti egységét állapíthatja meg helyesen, de egyúttal a szerkezeti egység alapján e földszin minden efemerebb változását olyanak tekinti, amely egyszerű függvénye egy szilárd, csupán nagy időközökben és akkor is csak lényegtelenebbül változó alap-alakulatnak. A következetesen keresztülvitt tudományos álláspont alapján a földfelszín *összes* látható tényei joggal úgy tekinthetők majd, mint nagy természeti okok efemer jellegű eredményei s rajta az összes egyedibb tényezők s ezek között az összes élőlények, beleértve bizonyos vonatkozásokban az embert is, nem mások, mint egyszerű *természeti* jelenségek, amelyek a maguk változásaival, mozgásaival sőt magasabb ténykedéseikkel is a földfelszínre szintén bizonyos hatással vannak. A szerző tudományos kiindulópontja nevelési szempontból is helyes. Szükséges, hogy a nevelésre szánt tudományos kézikönyv olvasójának szilárd, határozott alapot adjunk.

Könyve szilárd bázisra helyezése után azt várhatnók, hogy a szerző ezentúl keveset fog törődni a ható okok nyomozásával, hanem egyszerűen *leírja* Európa földségének természeti jelenségeit. Ehelyett azonban az Európa határainak megállapításáról szóló második fejezet után az egyes fejezetek váltakozva *genetikus* vagy *leíró* (és egyben szerkezeti) jellegűek. így a harmadik fejezet az európai föld *származásáról*, a negyedik Európa felépítésének *szerkezetéről* szól. Utánok az ötödik fejezet „Európa felszíni *tagoltsága*“-val foglalkozik, de már a hatodik újra genetikus jellegű s Európa felszínének az utolsó évezredekben való *változásairól* számol be. A földségtagok jellemzéséről szóló hetedik fejezet újra leíró jellegű. A nyolcadik fejezet azonban már „Európa felszínének kialakulása és felszínrajza“ címét viseli, tehát már címében, de azután tartalmában is teljesen keveri a genetikai és leíró, szerkezeti szempontokat. Egyáltalában a leírás és a genesis folytonos *keverése* jellemzi még azokat a fejezeteket is, amelyek már címükben is kifejezetten vagy leíró vagy genetikus jellegűek. így van ez a kilencedik fejezetben is, amely „A földségi tengerek“ címét viseli és így mindenekfölött ezek *leírásával* kellene foglalkoznia. Csupán a tizedik fejezetben (Európa szigetei), de még inkább a tizenegyedikben (Európa földfelületi helyzete és időjárása) kezd uralkodni

a könyvben a speciálisan *leíró és szerkezeti* szempont és ezt az uralmat nagyrészt megtartja a további fejezetekben is. (12. A tengerpartok képe és jellege. 13. Európa folyóvizei. 14. Európa tavai. 15. A hegyek pusztulása és a tájkép. 16. Európa növényzetének térbeli ábrázolása) és csak a legutolsóban (17. Európa benépesülése) ad helyet a túlnyomóan *genetikai* szempontnak.

„*Tisztán*“ tudományos szempontból a leírás és a genezis ilyen folytonos keverése mindenesetre elvetendő lenne. Mielőtt azonban a szerző könyve tárgyalási módjával szemben arra a dogmatikus tudományos álláspontra helyezkednénk, hogy egy tudományos irányú könyvben fő a formai következetesség és mielőtt kifogást emelnénk, hogy az egyszer már elfoglalt szilárd szerkezeti alapot a leírás és történés folytonos keverésével szakadatlanul áttöri és meglazítja, tisztába kell jönnünk nemcsak a földrajztudomány jelenlegi állapotával, de a tudomány *általános* természetével is.

Amikor a tudományos tárgyalásban a leírást és ezzel kapcsolatban a tudományos tények szilárd szerkezetszerű összefüggését élesebben elváltaszítjuk a tények fokozati összefüggésétől, ez csupán *módszert* jelent, amelyet mi viszünk bele a dolgok közé. Hume és Kant óta világosak előttünk az okok és okozatok összefüggésének az embertől függő motívumai s ugyanilyen motívumai vannak a dolgok szilárd szerkezetszerű összetűzésének is. Mert valaki közvetlenül *hiheti* és *elképzelteti* vagy *elgondolhatja*, hogy a dolgok *egymagukban is* összefüggő *rendszer*t képeznek, például a „természet“ összessége vagy a konkrét tényektől s a szubjektumoktól független „abszolút igazságok“ *rendszerét*. Ezt azonban előttünk semmiképp be nem bizonyíthatja, minthogy minden bizonyítás föltételezi a bizonyítást *eszközlő és elfogadó alanyt*. A hit, az elképzelés, az elgondolás önmagában is megállhat, de a *tudomány* megköveteli, hogy ha valamit állítunk, azt pontosan bizonyítani is tudjuk és mint ilyen, csakis valamelyes *emberi társadalomban* lehetséges. Amint tehát az összes jelenségeket, legyenek azok akár természetiek, akár lelki vagy absztrakt jellegűek, alanyilag *konstatáljuk*, ugyanígy *sorakoztatjuk* őket vagy a róluk való képzeleteinket oki, genetikai összefüggésekbe, vagy *leírjuk* őket egymáshoz viszonyítva s rendszerezve. Ennek megfelelően a tudományok megkülönböztetése is, a genetikai és a leíró s a vele kapcsolódó szerkesztő módok szerint, csupán *irányt* jelent és pedig jelenti az illető tudomány *legfőbb* irányát. Ha a *természeti* földrajz tudománya kialakultabb volna, akkor a leíró és rendszerező szempontok is *túlnyomóan* uralkodhatnának benne, megfelelően nevének és kitűzött céljának, mely szerint a földfelszín *természeti* jelenségeivel kell, hogy foglalkozzék. A természeti földrajz és még inkább a *földrajz* tudományának teljes egésze épen kitűzött céljaiknál fogva igen nagy időben nyerhetnek szilárd, *leíró és szerkezeti* alapot s ezért befejezetlenebbek, mint más tudományok, így a matematika igen szűkre szabja tárgykerét, amikor a *számok* és a geometriai *alakok* alapján igen egyszerű viszonyainak megállapí-

tásával foglalkozik. Ép ezért a matematika kitűzött célját jobban megközelíthette, viszont a földrajz tudománya, jóllehet egyike a legrégebbieknél és az ember szemében a legérdekesebbeknek, csak a múlt században jutott arra a fokra, hogy magának szilárdabb bázist teremtsen s törvény-tudomány és egyben leíró-tudomány lehessen.

Amikor a szerző Európa természeti földrajzáról szóló könyvében folyton visszatér a különböző felszíni formák: a földsétagok, a hegyek, tengerek, tengerpartok, szigetek, tavak, folyóvizek, a tájkép, a növényzet stb. *genezisére*, abban is kifejeződik, hogy bár a földrajz tudománya képes valami szilárdabb vázat, rendszert adni s a nagy földségeket: Európát, Ázsiát stb. igen pontosan meghatározni, de attól még igen távol van, hogy egy-egy speciális földség egyes általánosabb alakulatait (pl. hegyeit vagy még kevésbé tavait) közelebbről is pontosan leírni, meghatározni és szilárd rendszerbe foglalni tudja. Ez az oka annak, hogy a szerző, miután a saját tárgyát pontosan meghatározta, Európa földségének részletesebb morfológiájáról csakis úgy képes megközelítőleg helyes képet adni, hogy könyve minden egyes fejezetében tág teret enged az illető felszíni alakulat genetikai oknyomozásának és ezzel támogatja az ingoványos, bizonytalan talajon való járást. De a genetikai oknyomozásoknak adott kénytelen koncessziók mellett sem téveszti el kitűzött célját, Európa földségi felszínének a természeti tényezők alapján konstruált teljes leírását, morfológiáját adni és könyve olvasói elébe tárni. A genetikai oknyomozásokra való folytonos utalás nem hogy zavart támasztana az olvasóban, sőt ép ezáltal lesz érthetővé könyvének anyaga, mert folyton megmagyarázza azt, ami egyszerű tételezéssel még szakemberek előtt sem lenne elég világos.

Amíg így elismerjük a könyv *belső* következetességét, a tudományos és a nevelői szempontokat egyformán kielégítő voltát, bizonyos kifogásainkat sem hallgathatjuk el. Kifogásaink első csoportja a szerző kifejezőmódjára vonatkozik. A szerző könyvét általában jó magyarsággal, világosan és érthetően írta. Gondja van arra is, hogy a természeti földrajzban nagy számmal előforduló szakszerű kifejezéseket az olvasó előtt érthetővé tegye s első előfordulásukkor megmagyarázza, de több helyen megesik, hogy ezt elmulasztja, ami a laikusabb olvasóban zavart kelthet s a továbbolvasást, a világos megértést befolyásolhatja. Az olyan kifejezések, mint amilyen a fjeld, peneplain, mészkő-fliss, epirogenetikai, izobat, tomboló, étang-típus, artemisia stb. jelentését a laikus olvasó sok esetben nem ismeri. A szörványos magyarázatok mellett célszerű lett volna az előforduló szakkifejezésekről a könyv végén összefoglaló magyarázatot adni. Aránytalanabban súlyosabb kifogás alá eshetnek a megértetés többi eszközei, a könyvhöz csatolt térképek és más ábrák. Ezek rendkívül rossz nyomásúak, a különbségek ábrázolásai nem világosak és sokszor csak arra alkalmasak, hogy növeljék a zavart a szemlélőben. Végül a kifejezés tekintetében kifogásolható az is, hogy a szerző nem mindig fordít kellő gondot

egyres megjelölése külső formájára. Amikor Spitzbergen-ről beszél Spitzbergák helyett, Sadeten-ről Sudeták, S. (Süd.) Italiáról Dél-Itália, Botten-öblözetről Bottni-öblözet, Lofotenről és Faröer-ről Lofoti és Faröi szigetek, Franz Josef-landról Ferenc József-föld helyett, földseleges módon teszi feltűnővé, hogy a német tudományosságot tanulmányozta. Németességét pongyolasággal is fokozza, mert máshol viszont *Franz Josef-földről* és *Sudetákról* szól. A laikusabb olvasó e németességek és pongyolaságok révén bepillantást nyer a könyv megszerkesztése műhelyébe s esetleg a szerző rovására többet ír a német tudományosság előnyére, mint amennyit a szerző könyve alapján megérdemel.

Kifogásaink második csoportja már a könyv belső tartalmát is mélyebben érinti. A földsétagok jellemzéséről szóló hetedik fejezet fārasztóan hosszú s az egység minden különösebb kára nélkül két alfejezetre lehetett volna osztani a két földségfélnek, Törzseurópának és Új európának megfelelően. A szerző ezt az ökonomikus kettősosztást nyilván azért nem hajtja végre, hogy az ő leíró, morfológiai szempontjai, amelyek már úgysis sokat szenvedtek a genetikus tárgyalás kényszerű concessiója által, további csorbulást ne szenvedjenek s a morfológiai egységek, a hegyek, tavak, tengerek, szigetek, földségfélek stb. leírása egy-egy fejezet keretein belül *szoros* egységben fejeződjének ki és tárgyalatassanak le. A leíró és morfológiai szempontok ilyen túlzó kifejezése azonban még az *olvasás ökonomiája* rovására sem mindig ajánlatos. A szerző könyve anyagának további tárgyalásában a leíró szempontokat még inkább kidomborítja, mintha a leírás s a szerkesztés a földrajz tudományának *lényeges* vonása és nem csupán *főszempontja* lenne. Igaz, hogy a földrajz kiindulása, tárgykörének tételezése alapján leíró és természettudomány kell, hogy legyen, de tárgykörének nagy kiterjedése miatt nemcsak, hogy át meg át van itatva a természeti *genesis* elemeivel, hanem átnyúlik a szellemtudományok területére is. Egyetlen természettudomány sem karolja fel oly mértékben az embert és az embernek a természethez való számtalan viszonylatát, mint épen a földrajz tudománya. Ezek a viszonylatok jórészt genetikus jellegűek, kifejezik az ember folytonos mozgását, cselekvését a földfelszínen, sőt annak erős rovására. A földrajz tudományának egyes ágai, a gazdasági, történeti, politikai, közlekedésföldrajz stb., amelyek a *természeti* földrajzzal szemben mind az *emberföldrajz* tárgykörében foglalhatók össze, a földrajztudományát *bizonyos tekintetben* kultúrtudománnyá és így az emberi szellem tudományává is avatják. A szerző már könyve első fejezetében túlságos merevséggel állítja szembe a földrajz tudományának két irányát s a földrajz feladatát egyedül a tájegységek (amilyen Európa is) *természszerű* leírásában látja. Hozzáteszi azonban, hogy e leírás csakis megfelelő *oknyomozásokon* alapulhat. Nem veszi észre, hogy ez a concessió a *természeti* tényezők és okok kutatásán kívül a *szellemi* tényezők és okok kutatását is magába zárja, mert a táj kialakulásában

olyan okok is szerepelnek, amelyeket nem lehet természeti tényezők hatásának nyilvánítani. Tétélezhetjük ugyan, hogy az ember maga is tulajdonképp természeti tényező, egyszerűen tartozéka a tájnak és pedig Összes ténykedéseivel együtt, ám ezek a ténykedések és eredményeik igen gyakran nem nyilváníthatók egy vagy több *természeti* tényező egyszerű hatásának. Az *ember* hegyek és folyók és más természeti akadályok ellenére szinte mértani egyenesekben egész földrészeket keresztülvág nagy vasútvonalaival (Canadian Pacific Railway, Central Pacific R. stb.) és csatornáival, hogy minél gyorsabb közlekedési utat teremtsen magának s e vasútvonalak és csatornák mellett a tájat annyira megváltoztató *nagy városok* egész sora keletkezik; a közeli vidéken viszont, kitűnő természeti körülmények ellenére sokszor csak nyomorult kis falucskák vannak. Az emberi ténykedések tehát oly gyökeres változásokat eszközölhetnek a táj egész képén, amelyek rendkívüli mértékben eltüntetik a természeti okok hatásait. E tények *legnagyobbrészt* csak szellemi hatások alapján magyarázhatók. És amint bizonyos *különösebb* tájjelenségek magyarázatánál nem mellőzhetjük a szellemi okok *túlnyomó* hatásának felvételét, ugyanúgy nem lehet az *általánosabb* jellegűek jó részét *kizárólag természeti tényezők* hatására visszavezetni. Az erdők *kiirtása* például mindenesetre nem kicsinylendő hatással volt és van az *általános* éghajlat és felszín alakulására is. A hollandok *szorgalma* évezrekre hatóan megváltoztatta az Északi-tenger partjának képét s nem tudhatjuk, hogy a technika haladásával ez és a többi védekező átalakítás még mily mértékű lehet. Ázsiától egész Európán át hatalmas dombok (az ázsiai kurgánok, a magyar kunhalmok stb.) keletkeztek az emberek régi, egymásra halmozódó letelepülése kapcsán s ugyanígy történt Észak-Amerikában, ahol ezek a dombok az Ohio mentén „tízezerszámra“ terülnek el és sokszor „csodálatos nagyságúak“. (Cholnoky. Amerika 62. 1.) Az emberi szellemnek az egész természetet át meg átható volta még a *természeti* földrajz területén is, bizonyos concessiókat követel a természeti tényezők némi rovására és a szellemi tényezők előnyére. A szerző nem mindig találja el a kellő arányt. Ha reámutat a történeti és a szellemi tényezők viszonyára, többször mint nem az emberi ténykedés túlságos múlandóságát és értéktelenségét emeli ki szemben a természet nagy erői hatalmas munkálkodásával. Néha szinte drámai plasztikussággal fejezi ki, hogy annál inkább kidomborodjék az ellentét a természeti erők előnyére: „a Goodwill grófok ősi birtoka helyén ma már homokzátonyokon keresztül csapva morajlik a tenger haragos vize“. (43. 1.) Másutt is folyton utal a természeti erőknek az emberi ténykedéseket domináló, pusztító vagy végzet-szerűen befolyásoló hatására: „A thaneti tengerszoros kapujában volt Sandvich, a római „öt kikötő“ egyike; ma az is harmadfél kilométernyire van a tengertől. Eastburne római kori óvárosa is harmadfél kilométernyire van a tengerparttól, ahol az új kikötőváros épült“. (43. 1.) „Stockholm terasszá az Aucylus-tó vizéből alig pár ezer esz-

tendővel emelkedett szárazra. Délen a főníciai városok már nyüzsögtek a forgalomtól, mikor a stockholmi Staden fölött még a halak úszkáltak.“ (42.1.), „az óriási különbség Andalúzia és Arragonia gazdasági élete és kultúrája között, elsősorban a kataloniai-hegység jelenlétének következménye.“ (72. 1.) „A déli karboniumi hegyrendszerek területét egy vonal élesen két részre osztja. Ez a vonal hihetlenül nagy jelentőségű lett Európa lakóira“. (94. 1.) „A folyók a primitív kultúra útjai s vizeikkel a gondolat és eszme jár. A természet rendelkezéséből a Rhone kapuján bevonult a klasszikus művelődés a Rajnához s a pozsonyi kapu kerülőjén kellett hozzánk érkeznie, mert barbár hegyek zárták el a vízcepek szabad folyását dél felé.“ (152. 1.)

Nem vagyunk hívei annak a szélsőséges iránynak, amely minden szubjektivitást és tendenciát kizár a tudományos irányú munkálkodásból. A szubjektív kilengések sokszor igen felüldítően szakítják meg a tudományos téma feldolgozásának esetleg egyhangú folyását s nem tagadjuk, hogy a szerző a tárgya iránti szeretetét, a természet iránti lelkes érzelmeit nem egyszer igen szépen és megkapóan fejezi ki, különösen akkor, amikor az ilyen érzelmek minden különösebb tendenciától menten törnek ki belőle: „ez az, melyet mi üde, fiatal völgynek nevezünk, mert valóban telve van változatossággal, mozgékonyssággal. Folyója ma is vígan és serényen halad, dolgozik és zúgja zenés énekét“. (148. 1.) Ami pedig a tendenciát illeti: még a matematikai és logikai munkákban is *igen speciális* tendenciákat fedezhet fel az élesebb szemű kritikus, sőt *minden* tudomány tárgykörének ilyen vagy olyan megállapítása és célkitűzése már önmagában is *határozott tendencia*. A tudományos tendenciákkal szemben az egyetlen kritérium, hogy ne legyenek éles ellentétekben az illető egész tudománykör tárgyával és kitűzött céljaival. Nem lehet tehát semmi kifogásunk a szerző olyan tendenciái ellen, amelyek ugyan kifejezik a természeti tényezők igen nagy befolyását a tájra és a másfajta tényezőkre, ugyanakkor a többi tényezők hatását sem redukálják a minimum felé: „*Gallia* mint tagtáj két magasabb és két mélyebb térszínű vidékre oszlik s akik Franciaország történetét lapozgatják, meglepetve veszik észre, hogy e négy vidék mennyi természeti adottságot nyújtott a rajta élő francia nép életjelenségeinek“. (59. 1.) „Olyan alakotani jelenségek ezek, melyeket mindig szemelőtt kell tartanunk, akár a lukanói narancsligetekre, akár az Akropoliszra, akár a renaissance művészetére gondolunk. Más itt mindennek színpadja mint északon“. (70. 1.) Az ilyen tendenciák csak figyelmeztetően támogatják az alap-tendenciát. Amikor azonban a szerző túlságig hangoztatja a természeti okok végzetes befolyását a táj kialakulására, a szükséges koncessiók helyett azt szilárdítja és merevíti, ami — épen az ő tételezései alapján — úgyis elég merev és szilárd. E törekvésében még akkor is, amikor néha megemlíti az emberi munka alakító hatását a tájra, negatív irányú megjegyzésekkel túlságosan lerontja annak érté-

két. „Bámulatos energiával vették fel a hollandusok a tengerrel a szervezett harcot s annak sikerült is *egyidőre* gátat emelniök.“ (48. 1.) A szerző máshelyütt visszatér erre a témára: „a hollandus nem veszi észre, hogy hazájának térszíne süllyed lefelé a 200 méteres tengerszint alatti mélység felé, melyhez X ezredév alatt *matematikai bizonyossággal* meg fog érkezni, *hacsak a süllyedés meg nem szűnik*“ (77. 1.) A szerző így önmagával kerül bizonyos ellenmondásba, mert elismeri, hogy a természeti tényezők hatásai szintén csak igen relatívek s „matematikai bizonyosságuk“ csak a feltételek állandóságának valószínűségén alapul. Túlzó álláspontja később méginkább megbontja a kellő összhangot. Jóllehet kitűzött céljának megfelelő sorrendben írja le Európa földségének tájbeli formátumait s az állandóbb jellegűek, a hegyek, tengerek, folyók leírásán át törekszik a szerves jellegű tájbeli tényezők felé s könyvének két *legutolsó* fejezete szól Európa növényzetének térbeli ábrázolásáról és benépesüléséről, a külső vonalvezetés helyességét nem mindig követi a belső rész összhangja. A két utolsó fejezetben s különösen az utolsóban már nem tud uralkodni tárgyán, s ép azért, mert a természeti szempontokat előzőleg nagyon is kidomborította, hirtelen elvesztve egyensúlyát, túlságosan a másik irányba lendül. „Az erdőt nyugatról keletre szorítja az eke, Angliában 6, Hollandiában 8, Franciaországban, hála nagyterjedelmű feltétlen erdőtalajának, még 16, Németországban 26, Oroszországban 39% az erdő. De utóbbinak képe minőségileg is megváltozik, mert a lomboserdőt az erdőgazdaság majdnem mindenütt a tűlevelűre váltja fel. (171. 1.) „Egyhangúvá lesz lassankint a tarkaerdő is, valamint a harcosok tarka, fényes díszruháit is felváltotta napjaink mindent uniformizáló kakija ... A turáni sztyep felé ritkul a tarkaerdő s itt a szlávok szent fája, a hárs a fák királya. A nyugati bükk, a germán tölgy és a szláv hárs jelzi, hogy a tarkaerdő képe is árnyalatokat nyer nyugatról kelet felé.“ (U. o.) „Anglia tölgy- és kőriserdői ma már a múltté. Helyükön parkok vannak.“ (172. 1.) Ez már nem természeti földrajz, ahol még a szerves élet leírásában is éreztetni kell a természeti tényezők határozottabb elsőbbségét, hanem *emberföldrajz*, ahol ép ellenkezőleg, mindig dominál az *ember*. A természeti földrajz szempontjai méginkább háttérbe szorulnak az utolsó fejezetben. Az állatvilágot a növényzet kialakulása függvényeként az utolsó előtti, az Európa növényzetéről szóló fejezetben tárgyalja a szerző. Pedig természeti, anyagi struktúrájuk, a föld felszínén való szabad mozgásuk alapján az állat és az ember legalább is olyan közel állnak egymáshoz, mint az állat és növényvilág. Az ember és az állat csakis *szellemi* tekintetben válnak el nagyon is egymástól. Szerzőnek a természetes átmenet feltüntetése Európa állatvilágát külön fejezetben kellett volna tárgyalni. Amikor a szerző az utolsó fejezetet a növény- és állatvilág előző *összefoglalása* után éles elhatárolással Európa *benépesülésének* szenteli, ezzel már a könyv külső, eddig helyesen disztingvált beosztásába is emberi

és *szellemi* szempontokat vegyít. Ennek megfelelően az utolsó fejezet a *tartalmában* is túlnyomólag emberföldrajzi vonatkozásokkal van tele. „A görögök önkéntelen bástyául szolgáltak az itáliaiknak.“ „A nagy népéleterő felhalmozódása“ ugyan „geográfiai tényezők támogatásával folyik“, de „közvetlenül igen erős művelődési hatást nyer az etruszk és görög kultúra keretéből, mely körülveszi. Mindazt, amit a görög vérrel fizetve tanul Kelettől, az itali készen kapja. Egy évezred alatt Itáliában egy egységes nemzet nő egy nagy természetes keretbe, mely megbonthatatlanul állja ki a mindenkori népvándorlások viharait.“ (181. l.) „Magyarország mély területei történeti okokból a XVI—XVIII. századokban elnéptelenedtek s a túlnépesedett hegyek felé vacuum szívását gyakorolták.“ (187. l.) „Az élelem megszerzésnek gazdasági formái vannak s a népek azok kitanult készségeit változtatni nehezen tudják s minél magasabbra fejlődött egy nép élelemigénye, annál magasabb rendű gazdasági formához tanult ki s ezt annál nehezebben változtatja.“ (193. l.) És még sok más hasonló leírást találunk, amelyek már nem is csupán emberföldrajzi, hanem ezen is túlmenő, kitűnően szellemtudományi: történeti, politikai, szociológiai, nemzetgazdasági stb. jellegű vonatkozásokkal vannak telítve. A legfeltűnőbb példa erre, amikor a szerző azt az igen vitatható állítást kockáztatja, hogy „a szláv és germán népelemek beolvadása s ez az állandó táplálás a magyarságot tökéletesen árjává tette.“ (187. l.) Az emberi ténykedéseknek a felszín alakulására gyakorolt hatását az *emberföldrajz* feladata ismertetni, de akként, hogy még a legszélső ponton is soha szem elől ne tévessze, hogy a földrajz kiindulásában és alapjaiban mindig leíró és természettudomány. A *természeti földrajz* megírása viszont mindig *ígéret* arra nézve, hogy a könyv szerzője megfelelő emberföldrajzi művet is fog írni, mert a könyv témája a földrajz egész tereumának megfelelően csakis ezáltal lehet teljes. De vajjon milyen szilárdabb alapokból kiindulva fogja megírni Prinz Gyula az ő emberföldrajzát, ha már most ennyire belevág annak jogos mesgyéjébe, sőt azon túlmenve a szellemtudományok terén szerteszt kalandozik?

Mai nap a földrajz tudományában az *emberföldrajzi* irányzat jutott előtérbe. A *természeti* iskola a múlt század második felében nagynevű tudósok (Richthofen, nálunk Lóczy) vezetése mellett megszabadította a földrajz tudományát attól a sok sallangtól, ami a történettudománnyal, a történeti és természeti hiedelmekkel, a politikai szempontokkal való sok évezredes szoros kapcsolatában reátpadt. Az emberföldrajzi irányzat (Brunhes és iskolája) mai térfoglalása viszont szükséges ellenhatása a természeti iskola túlzásainak s a régi naiv anthropomorfiától megtisztult földrajz-tudományába annyi emberi szempontot akar beleömlésztetni, amennyi éppen kívánatos. A mindinkább előtérbe jutó emberföldrajzi irányzat általános hatása szintén hozzájárul ahhoz, hogy Prinz Gyula, minden természettudományi iskolázottsága ellenére is, könyve végső fejezeteiben elveszti egyensúly-

érzékét és épen abban az irányban lendül ki túlságosan, amellyel szemben könyvében tulajdonképp sohasem szűnt meg magát és tudományos álláspontját körülbástyázni és megszilárdítani. Érdeme viszont nem csupán abban van, hogy könyve megírásában helyesen fogja fel a természeti földrajz lényegét, hanem részben abban is, hogy annyira fogékony más jellegű impressziók iránt, habár ezek néha veszélyes szirtek felé viszik. Fogékonysága egy általános, nagy szintezéseket kereső áramlatba vitte bele, amelynek a ma előtérbe álló emberföldrajzi irányzat is csak egyik módozata, mert a földrajztudomány természettudományi alapjainak megfelelő kiegészítését, betetőzését keresi. Amikor Prinz Gyula az ő Európáról szóló természeti földrajzát az *egész* főiskolai ifjúság részére megírta, a nemzeti nevelés ügyének előrevitelében többszörös szolgálatot teljesített. Prinz Gyula mindenekelőtt egy határozottan jó, tanulásra és tájékozódásra alkalmas könyvet adott ifjúságunk kezébe. De könyve megírásával felhívta a figyelmet arra a tudományra, amely a nemzet nevelésére, szintézisére különösen alkalmas. Mai világképünk kiformalásában előtérbe jutottak a természettudományok s közülök egyedül a földrajz az, amely a természettudományi világfelfogást magasabb szintezésbe tudja foglalni. Egyetlen természettudomány sem képes, mint a földrajz, egyszerre szilárd alapokra helyezkedni és átölelni az emberi szellem igen nagyszámú vonatkozását. A fizika, kémia mind határozott szaktudományok s az ember lényét csak kevés vonatkozásban érintik. Ilyen alapjában a biológia (oekológia) is s a szerves élettel is foglalkozó tudományok közül csak a geológia és a zoológia öleli fel nagyobb mértékben az embert a természeti történések összefoglalása, a fejlődés elve alapján, de inkább csak szigorúan természeti vonatkozásaiban. Szintetikus, a természeti leírást és a szellemi történést, cselekvést összefoglaló jellegénél fogva a földrajz tudománya a pszichológia és a tágabb értelemben vett szociológia tudományához áll legközelebb. A különbség közöttük az, hogy amíg a pszichológia és a szociológia kiinduló pontja az *emberi szellem* (individuális, illetve társas vonatkozásaiban) s innét haladnak az ember *természeti* (strukturális és fiziológiai), illetve a földhöz, a területhez kötött, *állami* vonatkozásai felé, addig a földrajz tudománya ép az ellenkező utat követi. Mint *nevelési stúdium* azonban a földrajz fölötte állapszociológiának és a szociológiának. Ezek még mindig nem képesek szilárd alapokra helyezkedni s a pszichológiában még mindig kísért az ember természeti lényként való felfogása. A szociológia még kevésbé képes az embert a természeti körülményektől (miljő, éghajlat, faj stb) határozottabban függetlenítve tételezni és felfogni s ezért mint kiforrotlanabb stúdium az ifjúság nevelésére kevésbé alkalmas. Nevelési szempontból a földrajz ott áll a többi szintetikus nevelő stúdiumok mellett, mint amilyenek a latin és a görög, amelyek egy-egy egyszerű kultúrkép, a latin és a görög műveltség elemeire és eszményeire tanítanak s amilyen az események szintézisét adó történettudomány, amely általános jellege

mellett a nemzeti történet és a nemzeti irodalomtörténet útján a nemzet lelkéhez visz közel. A földrajz pedig nem csupán arra a baconi igazságra tanít, hogy az ember a természetnek *szolgája*, hanem arra is, hogy ugyanez az ember más tekintetben a természetnek határozottan *ura!* Mindezek miatt a földrajznak egyrészt nagy *fegyelem*, másrészt *akaratképző* ereje van. Ha pedagógusaink nevelési rendszerük által el akarják érni a nemzet ifjúságának a nemzeti ideálok, a nemzeti egység irányában való nevelését, az általuk konstruált rendszerben a földrajz tudományának a legelső sorba kell kerülnie. Prinz Gyula pedig, aki szépen és jól megírt könyvével a földrajz tudományát úgy az ifjúság, mint a nevelők előtt megérthetőbbé tette, evvel beállott a nemzet megújulására törekvők legjobbjai közé.

Bibó István.

Buday László: Agrárpolitika. A mezőgazdasági politika problémáit megvilágítani, gazdag ismeretanyagát összefoglalni ép oly fontos, mint amilyen nehéz, sőt kényes feladat. Ez a diszciplína az osztályok, nem egyszer a világnézetek harcának örökös színtere. Aki itt tudományos tárgyilagossággal s egyszersmind a gyakorlati érdekekre való folytonos figyelemmel kíván eredményes munkát végezni, annak nem elég a szakirodalmat s a közgazdasági életet ismernie, hanem birtokában kell lennie a szociológiai tájékozottságon felül bizonyos kivételes személyi kvalitásoknak is, amelyek ha más tudományágak művelésénél szintén fontosak, ennél egyenesen nélkülözhetetlenek.

Buday-ban ez a rátermettség kétségtelenül megvan. Egyensúlyozott, harmonikus lélek, tehát sem a teóriák káprázata nem ejti meg, sem az osztály- és pártelfogultságok, ennek az ismeretterületnek veszedelmes zátonyai nem akadályozzák útjában. Megvan az a ritka képessége is, hogy az elemző- és összetevő-képesség egyaránt ki van nála fejlődve. Innen van, hogy bár teljes egységben látja a magyar társadalom életműködését, tisztán látja az egyes jelenségek bonyolult kölcsönhatásait, legtávolabbi összefüggéseit is. Ebben ma ő a legnagyobb mester minálunk, aminek talán az a magyarázata, hogy *Buday* évtizedeken át a statisztikai számsorok örökösen változó, érzékeny tábláin, a társadalmi élet e Röntgen-vázain figyelte nemzetünk életnyilvánulásait. E munkája közben fejlődött ki fegyelmezett és körültekintő vizsgálódási módszere. Végül, amit talán elsőnek kellett volna említeni, különösen alkalmassá teszi a szerzőt ily munka végzésére lelkének dominánsan erkölcsi jellege, az, hogy *minden* értéket meglát és teljes biztonsággal mér fel s minden életjelenséget annak erkölcsi jelentősége szerint is mérlegel. Azt hiszem, ezt a könyvet az ellentétes szélsőségek és elfogultságok képviselői is megnyugvással fogják olvasni, mert mindenki meg fogja találni benne a maga igazságát, persze, kellő értékére szállítva és az egyoldalúság harcos elfogultságaitól megtisztítva.

Nem egyeztető lélek tehát e könyv szerzője, sőt mi sem áll

tőle távolabb, mint elvtelen kompromisszumok kovácsolása, hanem épen ellenkezőleg: mélységes meggyőződéssel bíró lélek, aki minden problémát, a legkényesebbeket is teljes nyíltsággal és bátorsággal fejtheti ki, mert mondataiból érezhetőleg az élet tényei absztrahálódnak, amelyekkel nehéz perbeszállani. Vezetőgondolata, hogy az agrárpolitikai célnak feltétlenül igazodnia kell az emberiség nagy érdekeihez s e szerint kell biztosítania a minél tökéletesebb termelést. Az emberiség javának posztulátuma azonban olyan erkölcsi keretet ad, amelybe kitűnően beleillik a kisebb, de intenzívebb realitások gazdasági felvirágoztatásának célja. Nem lesz tehát nemzetietlenné a *Buday* alkotta kép, sőt annak legfőbb értékei közé tartozik a magyar nemzetgazdaság érdekeinek minden frázistól mentes, de a beláttatás eszközeivel ható szolgálata. Az a sok becses adat, amellyel a hazai viszonyokat minden fontosabb vonatkozásban megvilágítja, elég jelentékeny hányadában csak e munkában található fel.

A könyv voltaképpen főiskolai hallgatók számára készült tankönyv, azonban a tankönyveknek abból a ritka fajtájából, amelyek nem kerülnek lomtárba a vizsga után, hanem mint az apai intelmek, évről-évre mind becsesebbek lesznek előttünk. Stílusa sem a tankönyveké, mert élvezetes, közvetlen. Halkságukban is melegsavú mondatai mögött állandóan érezzük a szerző vonzó egyéniségét. Legfőképpen mégis azért nő túl a tankönyv-kereteken, mert nemcsak ismereteket meríthet belőle az olvasó, hanem sokkal többet: életbevágó kérdéseink e kusza területén egységes és magyar szemléletet. Sz.

Buday László két új statisztikai könyvéről. Mint a családodott, a kifosztott, a tönkrement embernek, ha új életet akar kezdeni, az önismeretre és önkritikára, olyan égető szüksége van ma a magyar nemzetnek azokra a hangyaszorgalommal kibányászott, sokszor csak egy-egy névtelen tudós által figyelemre méltatott számadatokra, amelyek a maguk összességükben a nemzet életének pillanatfelvételét rögzítik élénk. Abban, hogy a statisztika tudományos művelése legutóbb olyan örvendetes fejlődést mutat,¹ világos jelét látom a nemzet életöszönének, egyszersmind biztos zálogát a magyar szociológia haladásának, hiszen a statisztika e tudomány épületéhez hordja a termésköveket.

A nemrégén megindult élénk munkásság egyik éltető lelke *Buday László*, ez a nagy harmóniával megáldott lelkű tudós, a szociológiának és a statisztikának egyformán jeles művelője. Az ő két újabb statisztikai munkájára kívánom itt felhívni a figyelmet: *A statisztika elmélete és története* című könyvére és egy kisebb terjedelmű tanulmányára, amelyet *A statisztika munkaköre* címen nem régen adott ki az Akadémia. *Az előbbi*, noha tankönyv céljából is íratott,

¹ Elég itt két jelenségre rámutatnunk: a Magyar Statisztikai Társaság megalakulására és a Magyar Statisztikai Szemle megindítására 1923-ban.

nem annyira a szakemberek, mint inkább a statisztika eredményeit is felhasználó tudós nagyközönség tájékoztatásának célzatát árulja el. Határmesgyén van egy rendszeres és alapos elméleti statisztika és a statisztikai munkásságot népszerűen ismertető kézikönyv között. Mi abban látjuk becsét és jelentőségét, hogy nincs még egy könyv irodalmunkban, amelyik a statisztika egész problémakörét, mivoltát, módszerét és fejlődését ilyen világosan, ilyen vonzóan ismerteté, amelyik tehát annyit tehetne azért, hogy a művelt közvélemény eljusson a statisztika helyes értékeléséhez s a tudományos kutatók megismerjék a statisztikai munka műhelytitkait, ami feltétele volt mindig a statisztikai eredmények helyes felhasználásának.

A statisztika munkaköréről írt tanulmány voltaképen kísérlet a statisztika új rendszerének vázolására. A szerző azonban nem erreveti a súlyt, mert tisztában van azzal, hogy e formalisztikus kérdésnek kevés a jelentősége, aminthogy azt is tisztán látja, hogy a leglogikusabb rendszer mellett sem lehet a statisztika több szempontból jelentős anyagát külön-külön csoportba skatulyázni. A rendszerezés nála csak elkerülhetetlen megállapítása a tartalom logikus egymásutánjának. A hangsúly a tartalomra esik tehát s nincs jelentősége annak, ha a *Buday* által felállított nyolc tagozat határvonalát itt-ott elmosódottnak látjuk, vagy a sorrend tekintetében más nézetet vagyunk. A szerző beosztása a lényeges szempontot ragadja meg, amidőn úgy tagolja a statisztika birodalmát, hogy a részek középpontjába a cselekvő embert állítja. Szerinte tehát a statisztika főrészei: I. Népeségi statisztika, ideértve a közegészségügyet is. II. A termelés statisztikája. III. A forgalom statisztikája. IV. A jövedelemeloszlás statisztikája. V. A fogyasztás statisztikája. VI. A szellemi és erkölcsi élet statisztikája. VII. A társadalmi rétegek küzdelmei. VIII. Az állami és önkormányzati élet statisztikája.

Ennek a csoportosításnak nagy előnye, hogy teljesen simul a szociológiai jelenségkörökhöz. Ennek a kedvéért egyes statisztikai kategóriák (pl. a foglalkozási statisztika) teljesen szétdaraboltattak és a formális régi osztályozás helyett most minden csoport megkeresi azt a tárgykört, amelyben az ember társadalmi életének megvilágítása szempontjából különös jelentősége van.

Aszerint a kép szerint, amely *Buday* lelkében a statisztika munkásságáról él, az ember társadalmi élete egy nagy térképen vehető számba. E térképen vannak jól ismert, statisztikailag kiépített területek, útvonalak, amelyek néha párhuzamosán futnak s így nem találkoznak, szerencsés esetben azonban összefutnak s egymást kölcsönösen megvilágítják. Minél sűrűbb a hálózat, annál használhatóbb valamely terület statisztikája. A jövő feladata nem lehet más, mint kiépíteni a ma még járhatatlan területeket, vagyis az élet minden jelentős mozzanatát megközelíthetővé tenni a statisztikai felvétel számára. Míg a rendszerbefoglalás merőben társadalomtudományi jellegű, addig a munkaterv felfogása teljesen statisztikai természetű. *Buday* hajlik a

statisztikának autonóm tudományként való felfogása felé s hogy ennek dacára olyan munkatervet nyújt, amely szociológiai szempontból is igen értékes, azt csak fejlett társadalomtudományi műveltségével lehet megmagyarázni.

Azt hiszem, e szemle céljait szolgálom, ha a szerző részletes statisztikai tárgy-felsorolásából kiragadom azokat, amelyek a társadalomtudomány művelőit ma különösebben érdekelhetik.

A *népességi statisztikánál* sürgeti a szerző a népesedéstörténeti kutatást, a házassági termékenység statisztikáját, a belső vándorlások, a kivándorlás és betelepülés statisztikáját, a gyarmatstatisztikát. A *forgalom statisztikájánál* a belső kereskedelemre vonatkozó adatgyűjtés leküzdését, tőzsdestatisztikát, a termelési ágak hitelstatisztikáját, a tőkekoncentrációnak és a tőkekamat megosztásának statisztikáját. A *jövedelemmegoszlás* igen elhanyagolt statisztikáját az adó-kivetések adatai révén lehetne sikeresen művelni. Meg kellene csinálni a keresetből eredő jövedelmek statisztikáját is, megállapítván, ennek a nemzeti vagyonban való érvényesülését. Ma még a háborús jövedelemeloszlás feldolgozása is lehetséges volna. A *fogyasztás* statisztikája igen szegényes. A fejenkinti átlag teljesen irreális és így hasznavehetetlen számítása helyett vidékek és társadalmi rétegek szerint részletezett statisztikára volna szükség. így az igényekről s arról a mértékről is tájékozódást szerezni, ahogyan ez igények kielégítettnek. A *szellemi élet* statisztikája nálunk eléggé fejlett, azonban itt is volna még elég tennivaló. Az erkölcsi élet statisztikája a dolog természeténél fogva nehezen gyűjthető össze, hiszen az erkölcsi tények, helyesebben az élet erkölcsi vonatkozásai a statisztika számára jórészt megfoghatatlanok. A bűnügyi statisztikánál a feldolgozás még új eredményekkel kecsegtet. A *társadalmi küzdelmek* statisztikája szintén. Ide sorolja a szerző a nők és férfiak versenyét is a kenyérért vívott harcban s e tekintetben két érdekes kérdést vet fel: vajjon eléri-e a nők munkakitartása a férfiakét s hogy milyen hatással van a nők gazdasági előretörése a népszaporodásra? Itt vizsgálandó az a látszólag békés, de valójában elkeseredett és folytonos küzdelem, amelyet a fajok harcának nevezünk s amely a nemzetiségi statisztikának olyan jelentőséget ad. Ide tartozik a társadalmi osztályok harca s az a tompább küzdelem, amely a falu és a város közt folyik eltérő irányú kultúrájuk miatt. Égető probléma lett az értelmiségi osztály életfeltételeinek statisztikája. Felettebb érdekes feladat volna a társadalmi osztályok egymás közötti népcseréjének statisztikáját összegyűjteni s összeállítani a nemzetközi szolidaritás statisztikáját. Végül az *állami élet* statisztikájánál kiemeljük a községi statisztika művelését pl. a tömörülési viszonyok szempontjából, az állami és községi vagyon, anyagi erő megméréseire vonatkozó munkálatokat és az elhanyagolt adóstatisztikát.

Csak igen-igen keveset ragadtam ki *Buday* gazdag munkatervének sorozatából s már ebből is látható, hogy szerzőnk, aki évek

hosszú sora óta a nemzet ütőerén tartja ujját, a szociológus elmélyedésével vizsgálja társadalmunk életnyilvánulásának titkait s hogy az ő *statisztikai* rendszerének fejezetcímeiből kialakuló program valóságos *szociológiai* munkaterv. Ezen azonban nincs mit csodálkozni. A statisztika tárgya, amint ezt *Buday* is vallja, azonos a szociológia tárgyával, amiből azonban önként következik, hogy a statisztika nem lehet autonóm tudomány, hanem a társadalomtudománynak (ha úgy tetszik: a társadalmi tudományoknak) különlegesen kifejlett módszerekkel dolgozó előkészítő munkálata, amelynek magasabb fokon való művelése már szociológiai felfogást feltételez. A statisztika által megfoghatóvá tett jelenségek *magyarázata* a szociológus feladata, azonban egészen természetes, hogy az okozati összefüggések megállapítása előtt a statisztikus sem térhet ki, a munkatervet készítő s az eredményeket elemző statisztikus azonban már nyilvánvaló szociológiai munkát végez. Az úgynevezett statisztikai törvényszerűségek is mind természeti, túlnyomó részben ennek speciális értelmében vett társadalmi jelenségek törvényszerűségei, amelyeknél az okozati összefüggés magyarázata sohasem a számokban, hanem kizárólag a társadalmi vagy in ultima analysi az egyéni életjelenségek természetében rejlik. Csalókának látszik tehát *Budaynak* az a ki nem élezett, de egész felfogásából kitetsző sejtelme, hogy a statisztika általa vázolt s ezen túl a még ma meg sem állapítható munkatervének megvalósítása után a statisztikából különálló tudomány fog kifejlődni. A tévedés magyarázatát abban látom, hogy *Buday* a maga gazdag szociológiai képzettsége, széles érdeklődési köre és ép oly mély, mint fegyelmezett ítélőképessége birtokában nem veszi észre, hogy az ő munkássága régóta túlnőtt a statisztikai munkakör keretein s így érthető, ha az ő statisztikai munkaterve nemcsak statisztikai program, hanem itt-ott már szociológiai munkaterv, ami már a statisztikai kivihetőség szempontjából talán túlzások felé is ragadja. Nálunk az utolsó negyedszázadban a szociológiát sippal-dobbal művelők a maguk irányzatos és politikai érvényesülésre törő hajlamaik miatt a hazai — tehát konkrét — társadalomvizsgálat sok fontos részét elhanyagolták. Ezt a feladatot akkor túlnyomó részben kiváló statisztikusaink végezték. Most itt van az ideje a teljesen harmonikus, mert egy célért küzdő együttműködésnek. Ebben *Buday László* az elsők között hivatott az irányító szerepre.

Sz. Gy.

Dékány István: Bevezetés a társadalom lélektanába. (Tudományos Gyűjtemény. Danubia kiadása. Pécs—Budapest, 1923. 117 l.).

Dékány István kis szociálpszichológájának epilógusában azt mondja, hogy a problémákat inkább csak „feltenni“ igyekezett. Ha eltekintünk is attól, hogy már *ez is több*, mint aminek tartani lehetne, megállapíthatjuk, hogy *Dékány ennél többet* is adott. Nemcsak „feltette“ a problémákat, hanem el is indította őket saját tehetetlenségük irányában: széles, tiszta távlatokat nyitott meg a problémák erdejében,

ahol már helyes orientációval indulhat útnak az avatatlan vándor is.

Az általános lélektan „a lélek“-ről szól, a tudatnak amaz elemi tényeiről, amelyek minden — „normális“ — lelki életben azonosak: az *én* viszonya a *külvilághoz* jut bennük kifejezésre. A társadalmi lélektan talán még inkább megérdemli ezt a nevet: tárgya a „külvilágnak“ az ugyancsak *lelki* külvilágra való szűkítése által keletkezik: a társadalomlélektan a lelki kölcsönhatások tudománya. E kölcsönhatások bizonyos egyező „csapadékot“ hagynak hátra az egyes lélekben: ez a „*társas én*“, amely abban nyilvánul meg, hogy az emberek egymáshoz *hasonlatosakká* válnak. *Ez a hasonlóság az elemi társas tény.* A hasonlóság érzésén alapulnak a társulásnak összes modulusai, — amely utóbbiak jellegzetes módon tagolhatók a hasonlóságérzés *fokozatai*, vagy *fajai* szerint. Ugyancsak a hasonlóság lesz alapja egymás *megértésének* is, amit a *kifejezésnek* különböző módjai (nyelv, gesztus) közvetítenek.

A lélektan háromféle spontán lelki funkciót különböztet meg: *értelem*, *érzelem* és *akarát* alakjában. Ezek itt *koordinált* tényezők. A társadalomlélektannál ugyanily kiképzést látunk: ámde itt a „*társas én*“ kialakulásának *fokozatai* szempontjából *szubordinált* rendjét látjuk a funkcióknak. A *kölcsönös megértés* még csak a kifejezés puszta ideális jelentésének átvételét jelenti; *több* ennél az *együttértés*; mások érzelmi élményeinek *utánaélése*, de a *legteljesebb* társas egységet csak kölcsönös *együttakarás* teremtheti meg.

A társadalmi *célok* sokszínű világát az „irányító tényezők“ hozzák létre. Ezek nem mechanikus hatók, mint a „társadalomalkotó erők“, — *normatív* tényezők ezek, amelyek a társadalmi normák szövevényét vetítik; *közvélemény*, *állam*, *egyén*, *vallás*. E tényezők hatása nem elszigetelt: összeszövődések vannak közöttük, ezáltal bizonyos egyensúlyuk alakul ki, amelynek súlypontja koronkint hol itt, hol amott fekszik.

Az irányító tényezők által kitermelt eszmék terjedése főként *hagyományozás*, *szuggesztió* és *utánzás útján* megy végbe. Sajátos szerepe van e körben a tekintélynek, a presztízsnak, az iskolának, a sajtónak, a divatnak.

Mindezekben hol a *múlt* hat, hol a *jövő*, amely célok, eszmék, fantáziák alakjában előrevetíti — hű vagy csalóka — árnyékát és parancsolóan szab utakat, amelyekről letérni nehéz, sokszor lehetetlen. *Eszmények* élnek itt, amelyek vezetnek és *szükségletek*, amelyek visznek. És bár az egyének lelki életén döntő uralmat nyerhet a pesszimizmus is, a *társadalom örökké optimista*: a társadalmakat még öngyilkosságba is csak optimizmus kergetheti.

Kis könyve végén *Dékány* a társadalomlélektannak kritikai segéd tudományait: az etikát és a történetfilozófiát említi, végül rövid vázlatát adja a társadalomlélektan fejlődésének, amelynek betetőzését a „szellemtudományi lélektan“ (Spranger) vizsgálataitól várja.

Itt is láthatjuk azt az elhajlást az absztrakt síktól a konkrét felé, amely a szociológiát is a „kultúrtudomány“-okkal (Rickert) egészítette ki.

Az irányító tényezőkről szóló fejezet különös figyelmet érdemel. Régi és sokat hánytorgatott téma kerül itt egészen újszerű és nagyon éles megvilágításba. Az itt nyitott úton termékenyítő szempontokhoz juthat a részletkutatás. Természetesen nem szabad e tényezőknél itt adott felsorolását *kimerítőnek* tekinteni.

Gondos és szellemes elemzéseket nyújt a közös eszmék terjedéséről szóló fejezet is. Itt különösen a „tekintély“ és a „presztízs“ megkülönböztetése szép és pregnáns. Ami viszont a *sajtót* illeti, azt talán mégis inkább az *ideája*, mint a *valósága* szerint ismerteti Dékány. Ebben inkább *Spengler*-nek adnánk igazat: „A sajtó nem terjeszti, hanem termeli a *szabad* véleményt.“¹ Ami pedig a *divatot* illeti, úgy hisszük, ez megtévesztően egyoldalú világitásba került: a divat *legalább* is annyira *egyformaság*, mint amennyire *különösség* keresése. Jellemző módon, az *utánzás* címe alatt Dékány is újból szőnyegre hozza a divatot, bár nem nevezi meg.

A szerzőnek az elvonásra erősen hajló gondolkodása e jelen-tékeny mértékben konkretizáló modorú könyvben is jellemző módon nyilvánul meg az állandó *osztályozás* tendenciájában és abban, hogy az örökösen szaporodó osztályokat mentül pregnánsabb, szingulárisabb *műkifejezésekkel* igyekszik megjelölni. Alig van lapja a kis könyvnek, ahol ne kezdődne újból az osztályozás: 1, 2, 3 ... *a, b, c* stb. Pedig ezek a felosztások nemcsak, hogy nem könnyítik meg az orientációt, hanem a szisztematikus szempontokra sem mindig kedvezőek. Korántsem szembetűnő, hogy mi értéke van az *utánzás* felosztásának *a)* deszcendens, *b)* extendens és *c)* aszcendens utánzásra? Mert hiszen így ezt a felosztást in infinitum folytatni lehetne, ami nyilván nem szisztematikus előny. Amellett ez a példa jól mutatja a terminuszok alkalmazásának veszedelmét. *Deszcendens* utánzás ugyanis az ősköztől az utódok felé haladó — az *ascendencia* szempontja merőben más: ez a *felsőbb* társadalmi réteg utánoztatását jelenti. Az ilyen terminológia könnyen idézhet elő konfúziót. Ugyanerre a lapra tartoznak a *definíciók*, amelyek ugyancsak nem mindig viszik előbbre a *megismerést*. A *közvélemény* ama definíciója, hogy az „spontán keletkező anonim reakciók összege“, valóban alig alkalmas arra, hogy „a szó hatalmáról“ jó véleményt keltsen.

Ezek a futólagos megjegyzések természetesen nem kívánnak semmit levonni a kis könyv érdeméből. Dékány könyvecskéje értékes és hasznos olvasmány, amelynek sokszorosan hézagos társadalomtudományi irodalmunkban jeles hivatása van.

László István.

¹ Die Presse... verbreitet nicht, sondern sie erzeugt die „freie Meinung.“ Der Untergang des Abendlandes 11. S. 504.

Marosi Arnold: Átöröklés és nemzetvédelem. Alig kutatja nálunk valaki az átöröklés rejtelmes törvényeit. A faji kérdések tudományos vizsgálatát teljesen elhanyagoljuk. Pedig van-e még ország Európában — talán csak a Balkán egy-két államát kivéve — ahol annyira kínálkoznék az ily bűvárlás alkalmá, mint Magyarországon. Még a csonka hazában is. Olyan a mi népünk, mint egy ezeréves, (sőt régibb) gyűjteménye az asszimiláció különböző eseteinek, a folytonos faji átalakulásnak, de egyszersmind a remanens tüneteknek is. A szociológusok itt, talán mert a faji problémák boncolgatása léptenyomon, mint eleven életfolyamaté, kínos viviszekció jellegét ölthette volna, gondosan kerülték ezt a kérdést és ha mégis felvetődött, a türelmetlen negáció tiltakozásával siettek elnémitani. Érdekes, hogy még a sok szenvedelemmel vitatott zsidókérdés tárgyalásánál sem kísérelték meg, hogy az objektív megfigyelés és módszeres tudományos vizsgálódás munkakörébe vonják a fajbiológia vitatott kérdéseit, pedig nem volt hiány az asszimiláció legkülönbözőbb stádiumát tükröztető bőséges anyagban.

Marosi könyve sem az önálló kutatások terméke. Mégis meg kell róla emlékeznünk, mert tudományos irodalmunk ez árva területén szolgálatot tesz már azzal is, hogy világos összefoglalását adja az átöröklésre vonatkozó biológiai alapismereteknek s a fajvédelem néhány kérdését, ha nem is mélyreható, de alapjában helyes és jószándékú tájékoztató megjegyzéseivel népszerű módon megvilágítja.

A magyar fajiság divergáló megítélését nem ismerteti a szerző. Népünk karakterét túlnyomó részben a környezet hatásából vezeti le, könyve alap gondolatával szemben teljesen mellőzve annak fejtegetését, mekkora szerepe volt a magyarság mai jellemének kialakításában az átöröklésnek, a beolvasztott népek elűtő faji vonásainak. Úgy érezzük, hogy tudatosan tér ki a szerző e kérdések elől, amikor a faj fogalma helyébe a nemzet fogalmát csúsztatja s olyasmit sejtet, hogy véleménye szerint a bőséges vérkeveredés hatását teljesen (fontosságában is) ellensúlyozta a történelmi átélések nemzetalkotó hatása. Munkájának ezt a részét rontja a tudományos tárgyilagosság halványulása. Mintha a szerző maga sem hinne a lelki átöröklés törvényszerűségében, vagy legalább is alárendelt jelentőséget tulajdonít neki. Mentségére szolgál, hogy az átöröklés tanának e nehezen járható területe még sok finomelméjű kutatóra vár s különös szerencse volna ránk, magyarokra nézve, ha e páratlanul érdekes és gyakorlati haszonnal is kínáló munkát az erre elsősorban hivatott magyar tudományosság végezné el.

Gy.

Robert de Traz: Dépaysements. (Les Cahiers Verts. Paris, Bernard Grasset, 1923. pp. 196.)

„Még a nagy információ korának nevezett napjainkban sem ér fel semmi a helyszínén való tájékozódással“ — ezekkel a szavakkal vezeti be úti naplóját *Robert de Traz* és talán nem is veszi észre,

hogy mily súlyos igazságot küldött e szavakkal a párisi „békemű“ értelmi szerzőinek címére, akik ismeretes módon még térképről is csak a konferencia zöld asztalánál „tájékozódttak“ amúgy sebtiben azokról az országokról, amelyek sorsa felett „a jog és az igazság“ nevében, döntenők kellett. *De Traz* nem sajnált eljönni a „helyszínére“ és bár kifejezetten nem mondja meg, egész könyvének szelleme komoly tiltakozás ama hevenyészett „világrendezés“ abszurditásai ellen.

Az első fejezetben *Bécs* mint valami óriási színpadi díszlet tologatja szét megrongált kulisszáit. *De Traz* úgy látja, hogy Bécs nem annyira adni, inkább gyűjteni tudta a kultúrértékeket, mint valami óriási gyűjtőlencse, amely kívülről kapja ugyan, de koncentrált energiával adja tovább a fénysugarakat. A fényforrásokat erőszakos kezek elforgatták természetes irányukból, a fénysugarak elkallódnak érzéketlen terek ürességeiben, a nagy gyűjtőlencse pedig világtalanul tengődik a homályban ... A roppant kultúr-akkumulátor most már csak egy nemzetközi clearing-house. Ámde a nép, amely falai közt tengődik, a nagy romlásban is épen tartotta fenn kedélyét. Nincsen már császára Bécsnek, mégis úgy él, mint valami száműzött udvari nép, amely az Ínségben is tovább farsangol és ma is fenntartja a világ legelső Operaházát, amely a mélyebb kedélyeket is még a csüggedés parttalan vizei fölött tartja. Ámde a zengő vigasz bizonytalannal nem változtat a tényen, hogy Bécs, a régi Bécs, a nagyszerű spanyol ültetvény nincs többé és ezzel egész Európa elvesztett egy csatát ...

Budapest nagystílusú természeti panorámája megragadja az érkezőt. A város maga — persze *Pest* — bomlott ízlésű korszak alkotása, bárdolatlan köhalmaz. Annál érdekesebb a lelkek tanulmánya. A besett arcok titkát hiába óvják a szorosra zárt ajkak: a szemek sötét, gyötrő tüze annál ékeesebben szól. „Ezeken a magyar arcokon a fájdalomnak és a büszkeségnek legszebb kifejezéseit láttam imbolyogni“.

„A háború utáni Magyarország oly megindító és megriaszító látvány, mint a sebektől borított gím, amely panaszát visszatartja.“ A szégyen és a harag kettős kínja rágódik szíven s a legnagyobb keserősége az, hogy oly népektől kellett megaláztatnia, amelyeket nem tart magával egyenrangúaknak. Ámde a magyar megaláztatását is méltósággal hordja. A külföldtől és régi határaitól elszakítva, a mindennapi élet növekvő gondjainak ólomsúlya alatt mégsem veszti el szívét. „A paprikán érlelt gyűlölet tüzéből, amely a Duna-medencében felburjánzik, hajthatatlan akaratereje sugárzik ki egy ősi fajnak, amely nem akar meghalni. Ezt a szétrongyolt és kintpadra vont Magyarországot, büszkesége, amely elvesztette, újból talpra fogja állítani.“ Mert *egyben* nincs véleményeltérés a különben oly pártos magyarság között: minden magyar egy a tudatban, hogy hazájának balsorsa ideiglenes és hogy az ezeréves fenntartó erők újból egyesíteni fogják

azt, amit vak önkény méltatlanul és dörén szagatott széjjel. Az idegennek jóindulatú, de hűvös szemében ezek talán illúziók: ő nem látja oly imminensnek az utódállamok összeomlását, mint ahogyan nekünk tűnik fel. Ámde talán alábecsüli a történelmi erőket s feledi, hogy a történelmi perspektívában, könnyen látszik imminensnek, aminek kifejléséhez esetleg évtizedek kellenek. Mert a történelem bővében van az évtizedeknek — nem úgy, mint parányi életünk . . . *Reclus*, a *Tharaud*-k, *Bonnefon* után, *de Traz* ismét egy francia, aki megrendítő szépségű szavakat talált a magyar „néma gyermek“ megszólaltatására: méltó igazolásául bevezető szavainak, amelyekben nyomatékkal mondja ki a nevezetes igazságot: a távolság az oka annak, hogy nem értjük meg egymást! És amikor ékes szóval tanúskodik amellet, amit testvérei oly szívesen vonnak kétségbe: hogy van *lelke* a magyarnak, egyúttal bizonyosságát adja annak is, amiben már mi kezdünk kételkedni: hogy a franciának van *szíve*.

Berlin: rút, rongyos és beteg. A rettenetes, nyomasztó és beláthatatlan zürzavar idegbeteggé tette a munkás népet, amely ahhoz volt szokva, hogy parancsoknak engedelmeskedik — és *rend* legyen. Nincs már, aki parancsoljon neki, az okos szóra pedig nem hajt, mert nem tudja elképzelni, hogy egy idegennek igaza lehessen. *De Traz* körülbelül ugyanúgy ítél, mint *Tolsztoj*, aki a németet tartotta a legönteltebb népnek, amely azt hiszi magáról, hogy ő és ő egyedül tudja, mi az igazság.

De Traz a németet is szeretné megérteni s azért kell pathológusnak tartania, mert ez a *megértés* már nem sikerül. Csak *magyarázat* halványkodik a helyén, amely a győzelmeitől megittasultnak váratlan, hirtelen alámerülését hangsúlyozza. Most pedig, úgy látszik, csodákat vár e nép: ama névtelen, latens, végzetszerű erőktől várja megújulását, amelyek Wagner zenéjének mithikus felhőiben bontogatják sötét szárnyaikat.

* * *

Stockholm: egészség, jólét, tisztaság. Nyugodt, udvarias emberek. A kötelességteljesítés, a családi élet kultusza . . . Mintegy vigasztalóan hagyta ezt a boldog világot utoljára *De Traz*. Ámde *boldog-e* csakugyan? A gyorszemű megfigyelő valami lappangó mélabút, bujkáló aggodalmat fedez fel a tiszta, komoly kék szemekben. Mintha mindig valami sötét gond elől menekülnének ezek a „boldog“ emberek. *De Traz* azt hiszi, hogy magányosságuk fojtogatja őket, népük lélekszámahoz képest roppant kiterjedésű hazájuk hűvös monotoníája. Egyedül a tengerrel, az erdők végtelenével, a félesztendős tét hősivatagával és véget nem érő homályaival szemben, béklyóba van verve a svéd lélek. Menekülne, de mindenhová magával viszi nosztalgiaját, amely kétszeres erővel ragadja torkon idegen népek áradatát.

tában, idegen hotelszobák ürességeiben. Vissza, vissza kell térnie mindig a rideg és mégis felejthetetlen anyaföldhöz, amelynek mostohasága is édes gyötrelem . . . Mert — és itt visszakapcsolhatunk a szerző előszavaihoz — „a kozmopolita nagy tévedése az, hogy azt hiszi: otthon van mindenütt. Pedig sohasem tér át és sohasem szívódik fel senki. Hiszen még a halál sem szüntetheti meg *mivoltunkat*.“

Omikron.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK SZEMLEJE.¹ ÚJ KÖNYVEK.

The Contemporary Review. — *Austin Harrison, The Tragedy of Europe.* — Európa háború utáni állapotát mind könnyebb lesz tüneteiben meghatározni. Most már a lábbadozásnak is vannak határozott jelei: Ausztria ma Európa politikai szervezetének legegészségesebb része. Egészben véve azonban nem ily derűs a kép. Az európai nemzetek hűbéri villongásának határán két világhatalom áll: Anglia és Oroszország. Mindkettő kívül áll, ma semmi köze az „európai egyensúlyihoz, távol is tartják magukat a bonyodalmaktól. Ezeknek a negatív irányzatoknak következménye, hogy a szárazföldön egyetlen pozitív erő érvényesül: Franciaország, amely — Amerika visszavonulása óta — számottevő ellenfél nélkül áll a küzdőtéren. Mindenekelőtt biztonságát védi. Ez a cél az alapja minden titkos szerződésnek, amelyek azóta Európa képét teljesen megváltoztatták. A francia bizakodók bíznak abban, hogy Anglia sorsára hagyja Európát, hogy Oroszország gyenge ahhoz, hogy az arénába lépjen, hogy Amerika nem fog még egyszer a wilsoni ideáлизmus ködképei után szaladni és végül bízik a nyers erőben és annak a tételnek igazságában, ami egyébként a Ruhr-vidék megszállásának is alapérzése lehetett, hogy a német rabszolganép, amelyet csak az erőszak tarthat féken. Európa jelenleg katonai államoknak gondosan elrendezett csoportja, Franciaország védnöksége alatt; ezt pedig ma már igazán a militarista párt kormányozza és különben is, ki tudna ellenállni a katonai hegemonia csábító gondolatának! Ebből következik, hogy a versaillesi szerződés ma már papiros és a jóvátétel kérdése, miután előbb választási eszközzé züllött, ahelyett, hogy bevételi forrássá lett volna, Franciaországot arra a polcra emelte, amelyen XIV. Lajos és

¹ A francia-német kérdés az utóbbi hónapokban fokozott mértékben foglalkoztatta az angol és amerikai folyóiratokat. A megnövekedett érdeklődés rugója kétségkívül az a hangulatbeli eltolódás, amely az utóbbi időben Angliában és Amerikában végbement. Hogy nem a francia politika javára, arról az itt következő kivonatok, amelyeket mint legtanulságosabakat válogattunk össze, fognak tanúságot tenni.

később Napóleon alatt volt. És Európa? feltartóztathatatlanul halad a kis nemzetek új háborúja felé, amelynek minden reménye a legközelebbi háború, ilyen vagy olyan formák között. A dolgoknak ez az állapota lassankint Európa gazdasági romlására fog vezetni és ezt elsősorban Franciaország védenői fogják megsínyleni. Lássuk ezeket. Lengyelország a pénzügyi tönk szélén áll. Legújabban egy angol katonának (Hilton Young parancsnok) kellett Varsóba mennie, hogy néhány hasznos pénzügyi tanáccsal szolgáljon. Nagy-Románia további példáját nyújtja a szóbanfekvő militarista-imperialista politika gyászos hatásainak. Románia ma Európa legkorruptabb állama. Ez a heterogén nép erős kisebbségeket tart leigázva, miután azokat előbb szégyenletes módon meggyalázta. A román kormány a politikai üldözések oly rendszerét fejleszti ki Erdélyben, amelyet a magyarok sohasem fognak tudni megbocsátani. Az országot a politikai kalandoroknak egy csoportja kormányozza, a jelenlegi rendszer pedig annyira népszerűtlen, hogy midőn a király az elmúlt nyáron Varsóba utazott látogatásra, a vasútvonalat Bukaresttől a határig katonaság szállta meg, mert merénylettől tartottak. Csehország két államférfiának köszönheti, hogy jobb pénzügyi helyzetben van; de jövője így is nagyon kétséges. Egyrészt még tarkább népességű, mint volt a Habsburg-Monarchia és a kisebbségek különálló szilárd tömegekben élnek, köztük három millió némettel stratégiai helyzetben a hegyek lábánál; másrészt a csehek is óriási hadsereget kénytelenek fenntartani, hogy államuknak befelé tekintélyt szerezzenek. így aztán ez az állam sem egyéb, mint leigázott népek gyűlhelye, oly ellenséges érzülettel eltelve, hogy csak némileg liberális kormányzat mellett a csehek maguk képtelenek volnának uralmukat az alkotmány formái közt fenntartani. Látható, hogy ezek a csatlós-államok többé-kevésbé fizetéképtelenek, nyakig vannak a papírpénzben, megbénítva lázas fegyverkezéstől, mert stratégiai okokból nem is gondolhatnak a leszerelésre. így azután politikai tekintetben nem élvezhetik a békét, gazdaságilag pedig nem fejlődhetnek. Németország ellen jöttek létre Franciaország érdekében. Ennek az átmeneti célnak köszönik létüket, magasabb elv nem indokolja fennállásukat. Szükségképen zsarnok-államok. A szerző ezután Európa gazdasági válságával foglalkozik, a fizetési eszközökkel üzött játékkal stb. Felpanaszolja a német értelmiség nyomorát, kritizálja az általános nyereszkeskedési vágyat és pénzszomjat, minden eszményinek hiányát. Ennek az általános tévelygésnek végső okát abban a folyton növekvő befolyásban látja, amely az esztelen francia imperializmusból árad az európai népekre. A háborút elsősorban az angol-szászok nyerték meg. Ennek le kell vonni a következtetéseit. Franciaországot világkonferencia elé kell kényszeríteni, amelyet azonban, ha kell, Franciaország nélkül is meg kell tartani. Az idő még nem késő. A világ fogjon össze és rendezze a jóvátétel kérdését Amerika fennhatósága alatt. Franciaországot pedig észre kell téríteni, ha másképp nem megy, úgy mint egykor Napóleon.

The Spectator. — ** *The Progress of M. Poincaré.* — (P. útja.) Franciaország parlamenti választások előtt áll és Poincaré bizonnyára nem lesz könnyű helyzetben a választók előtt. A francia kamara és szenátus ezidőszerint is kezes bárány, de nagy kérdés, mit fognak a választók ahhoz szólni, hogy bármennyire is győzött Franciaország a Ruhr-vidék megszállásával és Németország teljes leterítésével, a jóvátétel messzebb van, mint valaha. A külföld hangulata meg épenséggel kedvezőtlen Franciaország irányában. Amerika véleménye a francia politikáról mélyrehatóan megváltozott az utóbbi hónapokban. Kezdetben bizonyos helyesléssel kísérték Amerikában a franciák katonai fellépését — persze nem utolsó sorban a Párizsból irányított ügyes propaganda folytán — és a megszállásban nem láttak egyebet, mint a „követelések érvényesítésének“ egyetlen, végső eszközét. Ma már másképp ítélik meg a helyzetet: az amerikai államférfiak most már nemcsak oktalannak, hanem illegálisnak is tartják Franciaország eljárását; nem sok kell hozzá és a hagyományos francia-amerikai barátság véleg elhomályosul.

The Nineteenth Century. — *G. R. Stirling Taylor, Politics and Politicians* (Politika és politikusok). Sajnos, nem bizakodhatunk a dolgok gyors javulásában. Politikusaink meglehetősen passzivitással szemlélik az eseményeket, viszont másrészt túlságos erélyes emberek bármely pillanatban könnyen új világháborúba sodorhatják Európát. A gazdasági válság megoldása egyhamar aligha sikerülhet. A történelem már megmutatta, hogy sem a „protekció“ rendszere, sem a szabadforgalomé nem alkalmas arra, hogy a gazdasági bajokon segítsen. Anglia maga is sokat szenved ezektől. Jelenleg elmérgesedett ipari válságával bajlódik. Ennek elsimításától azonban lehetőleg tartózkodjanak a hivatásos politikusok: bízzák a dolgot a munkásokra és munkaadókra. Törődjenek inkább azzal, hogy hatékonyabb és szigorúbb erkölcsi kódexeket fogadtassanak el az állampolgárokkal, mint amilyen a ma érvényben levő. A hanyatlás periódusában vagyunk. Az az erkölcsi rendszer, amelyre ma égetően nagy szükségünk van, a politikai egyenetlés dogmáján kell, hogy felépüljön: el a pártokkal. El kell vetni azt a mai társadalmi teóriát, amely minden egyéb javak fölé a pénzt és a kenyeret helyezi. A politikusok pedig tanulják meg, hogy a história tanúsága szerint nagy vezérek mindig azok voltak, akik betéve tudták a fegyelem és önzetlenség parancsait.

The Fortnightly Review. — *P. Barr, Is Germany a nation?* (Vájjon nemzet-e Németország?) Ez a kérdés mindennél nagyobb fontosságú. Ha Németország valóban törhetetlen nemzeti egységet jelent — miként a franciák —, akkor Európa jövője sötétben fest. Németország továbbra is megmarad annak az elégedetlen hatalomnak, amely revánsra készülődik. Szerencsére a német nemzeti egységnek sok akadálya van, amelyek mind arra mutatnak, hogy az eddigi

Bismarck-féle egység csupán mesterséges volt: Délnémetország katolikus és monarchista, a Rajna-vidék katolikus, de köztársasági, a Centrum protestáns és mérsékelt köztársasági, Szászország csaknem kommunista, Északkeleti-Németország protestáns és monarchista. Ezeket a széthúzó elemeket csak erős központi kormányzat tarthatja össze ideig-óráig. Enélkül mindegyik egy-egy idegen hatalom vonzási körébe esik: Szászországot a szovjet vonzza, a Rajna-vidéket Belgium, Bajorországot Ausztria. Ezeknek az államoknak német lakói csak oly értelemben volnának „németek“, mint ma Zürich és Bern lakói, tehát nem politikai értelemben; Németország pedig megszűnnék homogén nagyhatalom lenni. Minden jel arra mutat, hogy Németországban igen gyenge a nemzeti összetartozás érzése. A felháborodásnak és fájdalomnak hangja, amelyen a németek a Ruhr-kérdésről beszélnek, nem őszinte, hanem csak kifelé szól, a külföldnek. Ami a németeket a Ruhr-vidék megszállásával súlyosan érinti, azok a megszállás gazdasági következményei; az egész dolog érzelmileg ép oly hidegen hagyja a németeket, mint annak idején Szilézia elszakítása. Igaz, hogy a kultúra, amelyben a németek élnek, közös, de ez nem elég erős ahhoz, hogy a népből egységes, szilárdan összeálló nemzet képződjék. Ezután a szerző hosszasan igyekszik történelmi adatokkal is bizonyítani, hogy Németország nem nemzet, a politikai egység értelmében. Franciaország politikája is abból az elvből indul ki, hogy Németország nem szerves nemzeti egység, hanem mesterséges tákolmány; ennek a maradványait akarja most lerombolni, amidőn pl. a Rajna-vidéki elszakadási mozgalmat támogat, elsősorban persze a saját biztonsága érdekében, azután pedig az európai béke érdekében, amidőn ezzel örökre elejét akarja venni annak, hogy a Bismarck-féle lelkiismeretlen politika mégegyszer megzavarja Európa nyugalmát. Ha tehát Németországot valóban nem lehet nemzetnek mondani (amit egyébként a szerző — ingadozó megállapításaiból ítélve — maga is csak habozva látszik elhinni, a *szerk.*), akkor kívánatos, hogy ez a kikerülhetetlen széthullás minél hamarább és minél simábban menjen végbe.

The North American Review. — 1924 január. — *W. Starr Myers*, „*Know nothing*“ and „*ku-klux-klan*“. A szerző, a princetoni egyetemen a politika tanára, annak a két nagy amerikai titkos társaságnak jellegével és működésével foglalkozik, amelyek — kb. 70 évnyi distanciába egymástól (az előbbi 1850 körül, az utóbbi 1920 óta) — az amerikanizmus jelszavai alatt szembehelyezkedtek az alkotmánnyal és sok zavart okoztak az Egyesült-Államokban. Az előbbi, a „semmit se tudok“ nevű titkos szövetség célja az volt, hogy meggátolja az idegenek bevándorlását és a katolicizmus térhódítását. Jelszava ugyanaz volt, mint a panamerikanizmusé: Amerika az amerikaiaké. A társaságnak, amely első időben páratlan gyorsasággal hódított, természetesen saját kabbalisztikus jelvényei, jelszavai és titkos jelei voltak, egyszóval mindaz, aminek oly ellenállhatatlan vonzóereje van az amerikai

kispolgárra. Választás alkalmával hihetetlen terrorizmust fejtett ki a kivülállókkal szemben. Hatása később mindinkább gyengült, míg végre 1860 körül maga a társaság is megszűnt. Az utóbbi mozgalom már a háború utáni idők szülötte, de egyébként minden tekintetben az előbbi nyomdokain halad. Jelszava ennek is a panamerikanizmusé. Az előbbi programját azzal bővíti ki, hogy keresztes háborút hirdet a zsidók és a négerek ellen.

U. ott: *M. Howard Snyder, Negro migration and cotton crop* (néger-vándorlás és gyapotaratás). A szerző a déli államokban mindinkább erősödő és már-már veszedelmes arányú négerkivándorlással foglalkozik és ezzel kapcsolatban azokkal a gazdasági kérdésekkel, amelyek ebből az északi államokra nézve származnak. Tanulmánya során érdekes képet fest arról a küzdelmes-keserves életről, amelyet az ottani négerek — több mint félszázaddal teljes felszabadulásuk után — mint kisgazdálkodók és kisbérlok folytatnak. A néger földműves élet-szintje a legnyomorultabb vegetálás, jóformán a mindennapi kenyere sincs meg, mert örökké tele van adóssággal, zöldséget nem termeszt, mint az északi gazda, egyedüli jövedelme az évenkénti egyszeri sovány gyapottermésből van, de ez is csak akkor, ha idejében tudja értékesíteni, létét nemcsak a malária veszélyezteti, talán még inkább a faji előítélet. Ezért örökös rettegésben él a négerellenes titkos szövetségektől, amelyek megtorlatlanul végeznek a kiszemelt fekete áldozattal. Nem csoda, ha a nyomorultak idővel megelégtették az amerikai életet és tömegesen vándorolnak jobb hazába.

The new republic. — ** *The background of american withdrawal* (Amerika visszavonulásának való okai). Akik Amerikának az európai küzdőtérrel való visszavonulását helytelenítik, vegyék figyelembe, hogy Wilson politikája választút elé vitte az amerikai népet: vagy visszavonulni, vagy iránytű nélkül tévelyegni az európai politika zűrzavarában. Valóban méltán ítélnék el az amerikai visszavonulást, ha Európa államférfiai oly békeszerződést fogadtak volna el, amely komoly lépést jelent abban az irányban, hogy az erőszak eszközeit a törvények és nemzetközi konferenciák váltsák fel. De az a népszövetség, amely eleve kizárta Németországot, homlokegyenest ellenkező gondolkodásra vallott. Ez a békekötés a hatalom monopóliumát akarta biztosítani Franciaország számára. Igaz, Németország sem kötött vele igazságos békét Frankfurtban; ez azonban — a versaillesi szerződéshez képest — valósággal megtestesítése volt a könyörületnek és mérsékletnek. Ilyen békekötést Amerika nem ratifikálhatott, hacsak nem szánja rá magát, hogy tovább is fegyveres erejével vegyen részt az ádáz, véget nem érő európai tusakodásban. Az Egyesült-Államok szenátusa tudvalevően a népszövetségi liga miatt utasította vissza a békeszerződés jóváhagyását. Ma már nem titok, hogy ez csak külső forma volt az egész szerződéssel szemben táplált ellenérzése kifeje-

zésére és pusztán ürügy a ratifikáció megtagadására. Nyíltan kifejezést adni ennek az érzületnek akkor még veszélyes lett volna, mert könnyen a németbarátság vádját vonhatta magára; de a népszövetségi ligára vonatkozó határozmányok a békeszerződés integráns része volt, amelynek elvetése által az egész szerződés visszautasítása lehetővé vált. Ennek az ú. n. békeszervnek, a Népszövetségnek hozzájárulásával vezeti ma Franciaország német-hadjáratát. A francia vezetők váltig hangoztatják, hogy az ő útjuk már meg van szabva és ezen csak a nyers erő tartja fel őket. Ez az oka annak, hogy Anglia is ép úgy fél Franciaországnak útjába állni, mint támogatni hatalmi örületében. Végül is az angol nép — előreláthatóan — ugyanúgy fog cselekedni, mint az amerikai tesz kezdettől fogva: teljesen elfordul a francia politikától, visszaveszi cselekvési szabadságát és a várakozás állásponjtjára helyezkedik.

The World's Work. — ** *The march of events.* (Fejlemények.) Franciaország politikája az utóbbi időben mindinkább olyanak látszik, mint amely arra van ítélve, hogy súlyos csalódást hozzon a francia népre. Néhány év alatt sikerült hallatlan költséggel katonai félkört, vasfalat vonnia Németország köré. Az idő azonban Franciaország ellen fog dolgozni. Ezen a módon egész világot érdeklő kérdéseket megoldani nem lehet. Németország előbb-utóbb visszanyeri erejét. Hatalmas nemzet, páratlan munkaerővel. Ha ügyes vezetői akadnak, mihamarabb kikerülhetetlenül elérkezik az a nap, amikor ismét erőt érez magában, de akkor már szövetségei is lesznek, Franciaország pedig magára marad. Mert a francia Ruhr-politikának eddigi leggyászosabb következménye kétségtelenül az, hogy eltávolította szövetségesétől, Angliától és hogy Franciaország elveszítette amerikai barátainak nagy részét. Nagybritanniához való viszonya a legrosszabb. Anglia ugyanis sokat szenved a munkanélküliségtől és egyéb hasonló természetű bajoktól. A tél több mint kétmillió embert talált munka nélkül. A dolgoknak ezt az állapotát az angolok a francia politikának tulajdonítják. Szerintük addig nem lehet szó általános igazi javulásról, amíg Anglia vissza nem kapja középeurópai piacait, főleg Németországot; az ország *jövője* tehát az európai probléma gyors megoldásától függ. Az angol államférfiak ép úgy meg vannak győződve, mint a nagyiparosok arról, hogy a jelenlegi francia politika teljes politikai anarchiát és ipari romlást fog előidézni.

Ifj. Hornyánszky Gyula.

Amonn, Alfred: Cassels System der Theoretischen Nationalökonomie. In: Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpolitik. 51. Bd. 1923.

Austiaux M.: Traité d'économie politique, Paris, Giard, 1923.

Ashmead-Barlett E.: The tragedy of Central-Europe, London, Butterworth, 1923.

Ballod, Carl: Der Bankerott der freien Wirtschaft und die

notwendiger. Finanz- und Wirtschaftsreformen. Jena: Thüringer Verlagsanst. u. Druckerei 1923. (56 S.) gr. 8°.

A szerző a radikális szocialista szárnyhoz tartozik. Szigorú pénzügyi reformokat követel, különösen állami monopóliumokat (többek közt a bányászat államosítását is), egyéb más szociálpolitikai szempontok mellett (a tisztviselőelbocsátások beszüntetése, a házakra vonatkozó kényszergazdálkodás fenntartása, nagyarányú lakásépítőpolitika, a munkanélküliek állami foglalkoztatása stb).

Baschwitz, Kurt: Der Massenwahn. Seine Wirkung und seine Beherrschung. München: Beck 1924. (VI, 274 S.) 8°.

Bender, J., (u.) Weber, Wolfgang: Wichtige Rechtsbegriffe und Rechtsregeln, dargest. in Zeichnungen mit erl. Text. Ein Hilfsbuch f. Stúdium u. Unterricht Berlin: Sack 1923, (164 S.) 8°. — SacksVorbereitungs Bücherei. Bd. 20.

Kruckmann példáján indulva, aki a német polgári törvénykönyv intélcúióiról írt munkájában az egyes fogalmak megértetését rajzokkal igyekezett megkönnyíteni, a szerzők a fontosabb jogi fogalmak szemléltetésére ábrákat és vonalakat használnak, amelyeknek egyrésze nehéz matematikai ábrázolásokra emlékeztet; a rajzokhoz pedig az anyagnak szöveges magyarázatát fűzik. A munka anyagául oly fogalmakat választottak, amelyek egyrészt gyakorlatilag jelentősek, másrészt a jogászi gondolkodás képzésére különösen alkalmasak.

Boehm, Max Hildebert: Európa irredenta. Eine Einf. in d. Nationalitäten-Problem d. Gegenwart. Berlin: R. Hobbing 1923. (336. S.) gr. 8° — Ring-Schriftenreihe d. Polit. Kollegs der Ring.

A szerző az európai népek nagy harcának szellemi fegyverzetében tart szemlélt, „Európa irredenta“ még nem talált igazi vezérre, aki felismerné az elnyomott népek és törzsek egységes frontját. A munka beosztása a következő: 1. Európa felépítése (népességének eredete, államalkotás, az út Kongresszus-Európa felé). 2. Nemzetiség és szabadság. (Középeurópa—Nagyoroszország, a Balkán népei, Ausztria-Magyarország és a két pánszláv alakulat — a nyugati határkérdések Középeurópa egysége.) 3. Akmunka és szövetségek. 4. A földalatti világháború. 5. Európa pacata.

Bryce, James: Moderne Demokratien. Übers. von Kari Loewenstein u. Albrecht Mendessohn-Bartholdy. 3 Bde. 1. München: Drei Masken Verlag 1923. gr. 8°.

Cambon, V.: L'Allemagne nouvelle, Paris Pierre Roger 1923.

Coudenhove-Kalergi, Richárd N.: Pan-Európa. 1—5. Tsd. Wien: Pan-Európa-Verlag 1923. (176 S.) gr. 8°.

A szerző nem kisebb célért lelkesedik, mint egyesülésre bírn az európai népeket. Európára két égető kérdés nehezedik: a szociális és európai kérdés. Az utóbbi akörül forog, hogy Európa széttagoltságában is megállhat-e, avagy államszövetségben kénytelen egyesülni. Az ellenvetésekkel szemben a szerző arra utal, hogy — tapasztalat

szerint — már sok nagy változás tűnt fel kezdetben utópiának és a végén valósággá lett.

Dow, G. S.: Society and its problems; an introduction to the principles of sociology, London, Harrap, 1923.

Europäische Gesprache. Hamburger Monatshefte für auswärtige Politik. 1923/IV (Nov—Dezb.) Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.

Tartama: Murray Wrong. Az angol birodalom és a külpolitika. — E. v. Waldkirch, népszavazás Svájcban, államszerződések felett. Friedrich Rosen, Lord Grey és a népszövetség. — Alfréd Vagts, A monroedoktrina, Európa és Panamerika.

Farbman, M. S.: Bolshevism in retreat, London, Collins, 1923.

Feilen. Jos. G.: Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. Berlin: Gruyter 1923. 143. p.

Ferrero, Giulielmo: Die Tragödie des Friedens. Jens: Fremmann 1923. XI. 207 p.

Foerster, Georg: Geschichte und Persönlichkeit. Dresden: Sibyllen-Verlag 1923. (111 S.) gr. 8°.

Galéot, A. L.: La psychologie révolutionnaire, Paris, Nouvelle libr. nationale, 1923.

Gillette, J. M.: Rural sociology, London, Macmillan 1923.

Giolitti, Giovanni: Mémoires de ma vie. Trad. de Mme J. Carrère. Paris, Pion-Mourrit, 1923.

Goldstein Július: Die Presse. Eine kulturphilosophische Studie. In: Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpolitik. 51. Bd., 2. H., S. 362—381.

Gorgolini, P.: Le fascisme. Trad. de l'ital. par E. Marsán. Paris, Nouvelle libr. nationale, 1923.

Grothe (Hugó): Staaten und Völker nach dem Weltkrieg Heidelberg, Ehrig, 1922. In—8, VIII—278 p.

Hadley: Economic problems of democracy. Cambridge, University Press, 1923.

Heiman (Ed.): Mehrwert und Gemeinwirtschaft. Kritische und positive Beiträge zur Theorie des Sozialismus. Berlin Engelmann, 1922. In—8, 204 p. 336 mk.

D. Herbigny, Mich: La tyrannie soviétique et le malheur russe. Paris: „Editions spes“ 1923. 257 p. (Coli. „Action populaire“.)

Hesse, Kurt: Der Triumph des Militarismus. Um Rüstung und Abrüstung. Berlin: Mittler 1923. (85 S.) 4°

A francia katonai politikát támadja és követeli a legénység számának és a hadianyag mennyiségének úgy a hadseregben, mint a tengerészetben és a légi szolgálatban való nemzetközi szabályozását, továbbá ugyanezt a véderő kötelezettség rendszerében, valamint oly jogállapot teremtését, amely mellett a nemzetközi érintkezésből minden jogsérelem kiküszöbölhető legyen.

Hobhouse, L. T.: Die metaphysische Staatstheorie (The metaphysical Theory of the state). Eine Kritik. Übers. von Grete Beutin-

Dubislav. Mit e. Vorw. Fritz Stier-Somlo. Leipzig Meiner 1924 (IV, 176 S.) gr. 8°,

Hurwicz (Elias): Die Orientpolitik der dritten Internationale, Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft, 1922 in 8, 100 p.

Kemmer, Emil: Nationalismus und Pazifismus. In: Hochland. Jg. 21, Heft 4. S. 337 ff. (1923).

Le Bon, Gustave: Le déséquilibre du monde, Paris, Flammarion, 1923.

Letellier, A.: Les crieurs de vérité de Talleyrand á Gallieni (Gambronne, Jules Favre, Trochu, de Vimpfen, Ferry, Gambetta, Clemenceau), Paris, éditions de l'Information universitaire, 1923.

Liefmann, Róbert: Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Leipzig: Teubner 1924 (IV, 95 S.) gr. 8°.

Mann, Fritz Karl: Beruf und Studienplan des Sozialökonom. Akadem. Vorträge. Jena: Fischer 1923 (30 S.) gr. 8°.

A tanulmány a nemzetgazdaságtani kutatásokhoz akar bevezetésül szolgálni; többek között a következő kérdéseket tárgyalja: a közgazdaságtan tárgya és ágazatai, a közgazdász tanulmányterve, a közgazdász előtt nyitva álló foglalkozások, stb.

Merkel, Adolf: Völkerbund-Kontrolle als Staatseinrichtung. In: Zeitschr. f. öffentl. Recht. Bd 3, H. 5. u. 6. S. 599—627.

A szerző a népszövetségi ellenőrzés igen kiterjedt tárgykörével foglalkozik és az ellenőrzés sokat vitatott határait igyekszik megvonni. Vizsgálata középpontjában a főbiztos intézménye áll. A főbiztosságot a népszövetség szerveként fogja fel.

Ofner, J.: Das soziale Rechtsdenken. Stuttg. Perthes 1923 91 p.

Orstedfonden, R.: Les origines et l'oeuvre de la Société des Nations, I. Kjöbenhavn, Gyldendal, 1923.

Politik der europäischen Kabinette 1871 — 1914 (Die grosse Sammlung der diplomatischen Akten des Auswartigen Amtes. Im Auftrage des Auswartigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius (Dr. theol. in Berlin), Albrecht Mendelssohn-Bartholdy (ord. Prof. f. öff. Recht an d. Univ. Hamburg), Friedrich Thimme (Dir. d. Bibliothek des Preuss. Langtages, Berlin). Bd. 1—6. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte m. b. H., 1922 XVI. u. 328, 344, 454, 417, 350, 419 S. 8°.

Roz (Firmin): L'Amerique nouvelle; Les États-Unis et la guerre; Les États-Unis et la paix. Paris, Flammarion, 1923.

Schothöfet, Fritz: II Fascio. Sinn u. Wirklichkeit d. Italien. Fascismus. Frankfurt a. M.: Societats-Druckerei 1924(224 S.) 8°.

A szerző azt a belpolitikai hangulatot és feszültséget teszi tanulmány tárgyává, amelyben az olasz nép most él. Ez az oka annak a nagy és jogosult érdeklődésnek, amellyel a külföld az olaszországi belfejleményeket figyeli, mert ettől függ majd, minő szerepet fog Itália a világpolitikában játszani. A „fenomeno fascista“ még nem bontotta ki legmélyebb értelmét. Legközelebb áll hozzá a boulangeiz-

mus Franciaországban, Mussolini azonban máris messze túlmént azon a ponton, amilyen Boulanger fennakadt.

Schulze-Gaevernite, Gerhard von: England und Deutschland Beitrage zur Weltwirtschaft und Weltpolitik. 5. strak erw. Aufl. Berlin-Charlottenburg: Buchholz & Weisswange 1924 (VII, 1922 S.) 8°.

Seilliére, Ernest: Vers le socialisme rationnel. Paris: Alcan 1923 H. 120 p.

Steiner, Friedrich: Notenbankpolitik und staatliche Anleihepolitik in den österreichisch-ungarischen Nachfolgestaaten. München: Duncker & Humblot 1924 (80 S.) 8°. Deutsche Zahlungsbilanz u. Stabilisierungsfrage-Schriften d. Vereins f. Sozialpolitik. Bd. 166. TI. 1.

Az osztrák-magyar monarchia szétesése súlyos pénzügyi és valutáris kérdések elé állította az utódállamokat. A szerző azokat a különböző kísérleteket ismerteti, amelyeket Csehország, Szerbia, Lengyelország, Ausztria és Magyarország ezeknek a kérdéseknek megoldására tettek. Szóba kerül a jegybankok felállítása, illetve átszervezése, a valuta- és hitelpolitika, az állami pénzügyi gazdálkodás (kölcsonök). Különösen kimerítően foglalkozik a cseh viszonyokkal, a Rasin-féle pénzügyi reformmal, amelynek eszközei minden hiányuk mellett is a pénzügyi szanalásra általában alkalmasnak bizonyultak.

Szaggun, Walter: Forderungen und Anklagen völkischer Minderheiten im neuen Euröpa. Eine Gutachten u. Denkschriften-Sammlung über d. Grundrechte d. Volkstums. Berlin; Hans R. Engelmann 1923 (III, 136 S.) 8°. Das Selbstbestimmungsrecht der Deutschen. H. 8.

Teubners Handbuch der Staats- und Wirtschaftskunde: Abt. 2. Wirtschaftskunde. Bd. 1. H. 1. Leipzig: Teubner 1924 gr. 8°. 2, 1, 1. Theoretische Grundlegung. (Verf. Róbert Liefmann.) 72 S.

Weber, Max: Wirtschaftsgeschichte. Nachgelass. Vorlesungen, hg. v. S. Hellmann & Palyi. München: Duncker & Humblot 1923 XIV, 348 p.

Vecchió, Giorgio del: Die Grundprinzipien des Rechts. Übertragen von Albert Hellwig. Berlin: Rotschild 1923 (62 S.) 8°. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. Beiheft 16 f. d. Mitglieder der internat. Vereinigung für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie samt den Gesetzgebungsfragen.

A munka a „jog alapelveivel“ foglalkozik, amelyeket a bírónak ítélkezésében akkor kell alkalmaznia, amikor törvényt magyarázat és az analógia elve csödöt mond. A legfelső alapelv azt mondja, hogy az alapelvek ne tartalmazzanak ellentmondást az érvényben levő joggal szemben. Maguk az alapelvek azonban a természetjogban gyökereznek, amely az emberi élettől elválaszthatatlan és minden részében egy-egy emberi szükségletnek felel meg.

Williams, R.: The League of Nations to-day; its growth, record and relation to British foreign policy, London, Allén, 1923.

Williamson, H. L.: From utopism to democracy; a history of modern Europe, London, Pitman, 1923. *Iff. Hornyánszky Gyula.*